

Llengua i espiritualitat en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena

Language and spirituality in Isabel de Villena's *Vita Christi*

ANTONI FERRANDO FRANCÉS
antoni.ferrando@uv.es

Universitat de València

En homenatge a Albert Hauf

Resum: La *Vita Christi* de sor Isabel de Villena es gestà en la dècada dels 60 del segle XV a partir dels tractats que l'abadessa del monestir de la Trinitat de València usava per a formar les seues monges i per a suscitar en elles la contemplació de Jesús a través dels ulls de Maria i de les dones que l'envoltaren. La comparació de la llengua i de l'estil del *Tractat de la Passió* i els de les edicions de 1497 i 1513 ha permès comprovar que aquells s'adaptaren a la sensibilitat religiosa i lingüística de cada moment. El llenguatge de l'abadessa, culte i popular alhora, no es deixà influir pel de Corella. Tanmateix, sor Aldonça de Montsoriu, l'editora de l'incunable, intentà 'vendre' l'«elegant y dolç estil» de l'obra recurrent segurament a Miquel Peres perquè redactés la dedicatòria, adreçada a la reina Isabel de Castella.

Paraules clau: Isabel de Villena. *Vita Christi*, Corella, Miquel Peres, llengua, estil, espiritualitat.

Abstract: Isabel de Villena's *Vita Christi* was conceived in the 60s of the XVth century from the treaties that the abbess of the Valencian Monastery of the Trinity used to indoctrinate her nuns and to raise them in the contemplation of Jesus through the eyes of Mary and the women that surrounded him. The comparison of the language and style of the *Tractat de la Passió* and those of the editions of 1497 and 1513 clearly show that they were adapted to religious and linguistic sensitivity of the moment. The language of the abbess, cultured and popular at the same time, was not influenced by Corella. However, Aldonça de Montsoriu, curator of the first edition, tried to 'sell' the «elegant and sweet style» of the *Vita Christi* probably asking Miquel Peres to write the dedication, addressed to Isabella, Queen of Castile.

DATA PRESENTACIÓ: 03/08/2015 ACCEPTACIÓ: 08/12/2015 · PUBLICACIÓ: 26/12/2015

Les grans obres de la narrativa catalana del segle xv són veritables retaules de la cultura de l'època. La singularitat d'aquestes obres no rau tant en el caràcter inèdit dels materials amb què es van construir com en la manera amb què els seus autors els van articular i els van recrear. L'autor anònim del *Curial e Güelfa* es revela com un refinat expert en la reelaboració i hibridació de les fonts que el van inspirar. Jaume Roig se'ns mostra com un portentós enginyer de la paraula en construir amb 16.000 versos tetrasíl·labs apariats una vivíssima narració misògina i moralitzadora. Joanot Martorell es manifesta com un autèntic mestre en l'art de combinar la narració de les experiències viscudes o conegudes amb l'aprofitament i modernització lingüística de les diferents fonts amb què va poder comptar. Joan Roís de Corella s'adelita creant una prosa brodada d'insuperables filigranes estilístiques. Encara que més jove que tots els escriptors suava esmentats, excepte Corella, sor Isabel de Villena (c. 1430-1490), autora de la *Vita Christi de la reverent abadessa de la Trinitat*, creix, madura i es projecta en aquest mateix context cultural (Ferrando / Escartí 1992; Hauf 1989, 1990). També ella demostra unes singulars dots narratives en la seua vida de Jesucrist, la més femenina de tots els temps (Cantavella 1987, 2011a).

El meu objectiu ara i ací se centrarà a examinar alguns aspectes lingüístics i textuais relacionats amb la gènesi i la transmissió de la *Vita Christi* isabelina i a situar-los en el context dels corrents espirituals i estètics del seu temps. Ja em permet avançar que el text de sor Isabel va tenir una dilatada gestació al llarg de més d'un quart de segle abans de la seua inacabada finalització l'any 1490, que va ser objecte d'una limitada correcció lingüística abans de portar-lo a la impremta el 1497 i que va ser sotmès a una acurada revisió estilística i sintàctica amb motiu de la segona edició (València, 1513), base de la tercera (Barcelona, 1527), l'última fins a l'edició de Ramon Miquel i Planas (1916). Així doncs, alguns trets de la llengua de la *Vita Christi* es van anar adaptant, al llarg de més de mig segle, a certs canvis de sensibilitat lingüística, religiosa i estètica, bé que sense perdre mai el segell rigorosament personal de l'autora. Ara bé, atesa la naturalesa de l'obra –una de tantes vides de Jesucrist que llavors circulaven–, ens haurem de preguntar sobre el seu grau d'originalitat si en volem avaluar adequadament la rellevància literària i espiritual. Per a determinar-lo, ens convindrà conèixer en primer lloc en quines fonts s'inspirà l'abadessa de la Trinitat. Tot seguit caldrà escatir fins a quin punt va ser manipulat el text isabelí entre 1490, data de la mort de l'autora, i 1497, data de la seua primera edició, tal com va passar amb el *Tirant lo Blanc*, redactat entre 1460 i 1464 i sotmès a una revisió abans de la seua primera edició. Arribats a aquest punt, també es fa imprescindible examinar els possibles punts de connexió entre la llengua i l'estil de la *Vita Christi* villeniana i els de *Lo Cartoixà*, de Joan Roís de Corella, i els de les primeres hagiografies de Miquel Peres. Finalment, caldrà preguntar-se si les modificacions lingüístiques de l'edició de 1513 van obeir a unes noves directrius espirituals i estètiques.

És obvi que, si pretenem determinar el grau d'originalitat de l'obra de sor Isabel, haurem de conèixer amb precisió les seues fonts per veure què elimina i què afig, matisa o altera la nostra autora. És una tasca que només serà possible amb la publicació de l'edició crítica que prepara Albert Hauf. Ara només podem recórrer als estudis sobre l'obra que més han incidit en l'aspecte lingüístic i

estilístic, a les múltiples aportacions de Hauf (1995, 2006, 2013) sobre les seues fonts i a les diverses contribucions sobre l'autora i la seua època, que tant ajuden a entendre l'obra. Mentrestant, ens haurem de servir de l'esmentada edició filològica de Miquel i Planas i de la versió modernitzada de Vicent Josep Escartí (2011).

Així les coses, les meues observacions sobre la gènesi i l'originalitat de la *Vita Christi* de sor Isabel només poden aspirar a tenir un caràcter aproximatiu i provisional. Més definitives seran les relacionades amb la *scripta*, l'estil i les successives adaptacions lingüístiques. En tot cas, ja m'acontentaria jo que servissen com a homenatge personal a una dona tan admirable, que no mereix la liquidació, el gener de 2014, del seu llegat humà més preciós: la presència ininterrompuda (excepte durant la guerra civil de 1936-1939) de les clarisses –record viu de la nostra abadessa– en el monestir de la Trinitat de València, que amb tanta obstinació va contribuir a edificar. Una decisió ben lamentable de l'arquebisbe Carlos Osoro, que tan poca estima manifestà per la llengua de sor Isabel de Villena.

1. La singularitat de la figura de sor Isabel de Villena en la literatura catalana medieval

En el panorama de la literatura catalana medieval, la figura de sor Isabel de Villena –en el món, Elionor d'Aragó– és singular per diversos motius: a) és l'única dona escriptora que ens ha deixat una narració literàriament ambiciosa i socialment reconeguda; b) és un personatge representatiu d'un moment de notable contacte polític i literari entre la Corona d'Aragó i el regne de Castella, com a conseqüència de l'entronització dels Trastàmara en aquella Corona; c) utilitza un llenguatge que reflecteix al mateix temps la ideologia aristocràtica pròpia de la seua alta condició social i la senzillesa expressiva pròpia d'una sentida espiritualitat franciscana; i d) escriu l'única hagiografia medieval de la vida de Jesús que adopta una perspectiva netament femenina.

Està perfectament documentat que moltes dames valencianes de finals del segle xv es complaiën a llegir el *Tirant*, les poesies i narracions de mossèn Corella i hagiografies de tot tipus, però no coneixem cap cas de dona culta coetània de sor Isabel que aconseguís articular una obra narrativa de l'ambició teològica i literària de la seua *Vita Christi*. En el context sociocultural d'aquella època, només una dona vinculada a la família real, a l'alta noblesa o d'alt rang dins de la institució eclesiàstica podia haver rebut una bona formació intel·lectual i podia donar a conèixer una obra de creació sense ser qüestionada socialment per raó de la seua condició femenina. En altres mots, només una dona que reunís aqueixes condicions podia arribar a convertir-se en una escriptora reconeguda. Aquest és el cas d'Elionor d'Aragó, la futura sor Isabel de Villena, que va rebre una excel·lent educació no solament en la cort valenciana de la seua cosina i protectora, Maria de Castella i de Làncaster, reina d'Aragó (1416-1458), sinó també en el monestir de la Santíssima Trinitat, fundat per l'esposa d'Alfons el Magnànim en 1445, que la va capacitar per al domini de l'oratória sagrada i de les ciències religioses. Reunia així en la seua persona la doble condició de ser de sang reial i de

ser abadessa d'un monestir molt emblemàtic, que prompte es va convertir en destinació privilegiada de moltes dames procedents de la cort reial i de la noblesa valenciana. La reina Maria la tractava com a filla (Narbona Cárceles 2009: 111). En certa manera, sor Isabel va prolongar en la Trinitat alguns aspectes de la vida cortesana de la reina Maria. Però, per damunt de tot, sor Isabel ha passat a la història com a una excel·lent escriptora religiosa. Dominique de Courcelles (2012: 55) la retratà així: «És la primera dona que pertany a la història escrita i més concretament a la història dels llibres d'espiritualitat, que en són molts en la història dels estats de la Corona d'Aragó».

Eclesiàstics i escriptors valencians coetanis de sor Isabel van coincidir a subratllar no solament el seu llinatge reial, sinó també els seus dots intel·lectuals i la seua profunda religiositat. Ara bé, és obvi que, sent dona, no hauria sigut objecte de l'alta consideració de què hi va gaudir sense l'autoritat intel·lectual i moral que guanyà amb els seus sermons, tractats i consultes teològiques. No és altre el testimoni que ens n'ofereixen lletraferits com Miquel Peres, que, en la dedicatòria a la «il·lustre dona Ysabel de Billena» de la seua traducció de *La imitació de Jesucrist*, de Tomàs de Kempis (1482), la qualifica de «gran senyora e de real linatge»; com el bisbe Jaume Pérez, que, en el seu pròleg a l'*Expositio super Magnificat* (1485), la considera com a «regia ex Yspanorum et illustri propagine nobilissime filie» ('il·lustre descendent dels reis de les Espanyes'); com Bernat Fenollar, que, en la seua dedicatòria de *Lo passí en cobles* (1493), la presenta no solament com «una branca ab virtut no poca [...] d'aquella tan alta, tan fort y gran çoca de l'arbre real dels reys d'Aragó», sinó també com «en l'entendre gran doctressa», de manera que, gràcies a les seues «sentències, les nostres tan baixes daran major lustre als més entenents»; com Pere Martines, coautor de *Lo passí en cobles*, que, en la dedicatòria de la mateixa obra, la proclama «capitana de dones tan nobles», «clara antorcha, espill d'excel·lència» i «pastora tan digna d'aquelles [vostres ovelles], que tant conversau humilment ab elles vestint rica porpra de tan real sanch» (Miquel i Planas 1916: XII-XIV). Ser presentada com a «doctressa» i com a «pastora», atributs lligats tradicionalment a l'exercici del poder masculí, és, segons fa notar Dominique de Courcelles (2012: 60-62), el més alt reconeixement mai eixit de la ploma dels seus contemporanis. Una fama que Agustín Sales (1761: 51) recordava dos segles i mig després en presentar-la com a «oráculo de los hombres grandes de Valencia, pendientes de su voz, consejos i aciertos».

Les seues consultes teològiques al bisbe Jaume Pérez i la presència en la seua *Vita Christi* de nombrosos recursos agafats de les *Meditationes vitae Christi*, de la *Vida de Jesucrist*, de Francesc Eiximenis, de la *Vita Christi*, de Ludolf de Saxònia, de la *Legenda Aurea* i d'altres fonts litúrgiques, patristiques i escolàstiques, generalment en llatí, confirmen que va posseir una privilegiada formació tant en llatí com en teologia (Fort 1993; Hauf 1995, 2013; Piera 2003). Ja des de molt jove es va beneficiar de la rica biblioteca de la seua piadosa cosina, la reina Maria de Castella, en la qual figuraven llibres com la *Vida de Jesucrist*, del pseudo-Buenaventura, l'*Scala Dei* i el *Llibre dels àngels*, de Francesc Eiximenis, i unes anònimes *Contemplacions sobre la Passió* (Rodrigo 2012). Les visites al monestir de la Trinitat d'eclesiàstics i de parents de moltes de les monges pertanyents a les més il·lustres famílies de València li devien permetre estar al dia de les novetats religioses i literàries. Hi

ha prou a recordar la presència de sor Aldonça Roís de Corella, germana del gran escriptor Joan Roís de Corella; de sor Isabel de Mompalau i de sor Maria Escrivà, cunyada i filla del poeta Joan Ram Escrivà; de sor Violant Roig, filla de Jaume Roig, l'autor de l'*Espill*; de sor Maria Centelles; de sor Jerònima Penarroja; de sor Àngela de Montagut; de sor Coloma Dalmau; de sor Elionor de Vilarig; o de sor Isabel Olzina, per posar alguns dels noms més destacats.

L'adveniment dels Trastàmara, després de l'extinció de la casa reial d'Aragó (1410), va comportar l'atenció de molts literats castellans vers les lletres catalanes, però també l'interès de no pocs escriptors catalans per les lletres castellanés. En alguna ocasió, la residència en una cort predominantment castellanòfona va induir alguns escriptors catalans a escollir el castellà en part de la seua obra. Aquesta situació els va permetre dominar amb major o menor destresa les dues llengües, és a dir, practicar el bilingüisme literari. Així ho va fer, per exemple, el poeta català Pere Torroella, al servei de Joan d'Aragó, rei de Navarra i futur rei d'Aragó, en adoptar el castellà en moltes de les seues obres. En canvi, la presència de don Enric d'Aragó (1384-1434), marquès de Villena, a la cort valenciana d'Alfons el Magnànim –la major part del període comprès entre 1416 i 1430– explica que redactés en català *Els dotze treballs d'Hèrcules* (1417). Encara que s'havia educat fins als deu anys al costat del seu avi Alfons d'Aragó, duc de Gandia, i per tant amb un domini natural de la llengua catalana, que després perfeccionaria en les seues llargues estades en la cort reial d'Aragó, don Enric d'Aragó va haver d'optar definitivament pel castellà en veure tallades les seues aspiracions a integrar-se en la nostra cort reial i en veure's obligat a residir en terres castellanés, concretament en les seues possessions conquenses. Possiblement la seua última mostra d'afecte a la dinastia de Barcelona va ser confiar la seua filla natural Elionor a la seua neboda, la reina Maria de Castella (Orts 2012).

Sor Isabel, potser coneixedora d'algunes de les obres castellanés del seu pare i en tracte freqüent amb la seua cosina castellanoparlant, la reina Maria, podria haver escollit el castellà com a llengua literària –alguns castellanismes del seu *Vita Christi* inusuals en altres escriptors confirmen la seua familiaritat amb la llengua veïna–, però, plenament arrelada a València, va abraçar el «romanç» català per a escriure-la. I és en català com va llegir probablement la majoria dels llibres de la biblioteca de la seua cosina, la reina, ja que en aquesta llengua estan escrits 61 dels 76 llibres que figuren en el seu inventari; els altres eren en llatí, castellà i portuguès (Rodrigo 2012: 490). D'aqueixa manera, la nostra abadessa va poder manifestar-se a València com el que el seu pare –últim descendent masculí de la casa reial d'Aragó– sempre havia somiat: continuar utilitzant i conreant la llengua familiar de la casa reial d'Aragó, ser reconeguda plenament com a membre d'ella i continuar reivindicant el títol nobiliari de Villena, del qual son pare havia estat desposseït per Enric III de Castella. Recordem que sor Isabel era besneta tant d'Alfons d'Aragó, duc de Gandia, al seu torn nét del rei Jaume II d'Aragó i de Blanca d'Anjou, com del rei Enric II de Castella, i, per tant, descendent també de la Casa de Trastàmara. Enllaços familiars que expliquen que fos cosina i alhora neboda de la reina Maria. El seu llinatge no té res a veure amb el dels Manuel de Villena, amb què s'ha confós fins ben recentment (Orts 2012).

Quasi tota la vida de sor Isabel transcorre dins dels murs de la Trinitat, primer com a monja professa (1445-1463), mentre n'eren abadesses sor Violant Despuig (1445-1461) i sor Isabel de Solsona (1461-1462), i després com a abadessa perpètua, una vegada obtinguda la dispensa pontifícia per a exercir aquest càrrec, canònicament incompatible amb la seua condició de filla il·legítima. En concret, hauria exercit aquest càrrec des del 26 de març de 1463, fins a la seua mort, víctima de la pesta, el 2 de juliol de 1490. No obstant això, Daniel Benito (2008: 340) situa en 1487 l'accés de sor Àngela de Montagut al càrrec d'abadessa de la Trinitat, però la dada contradiu l'afirmació del colofó de l'incunable, segons el qual sor Isabel n'hauria estat «prelada e abadessa» durant 27 anys. És en aquest monestir on rep els més diversos estímuls literaris i on escriu la seua *Vita Christi*. Gràcies al seu prestigi, guanyà el reconeixement, l'admiració i la confiança dels seus nebots, els Reis Catòlics. Així, en 1484 el rei Ferran II li va encarregar que cuidés i eduqués la seua filla natural Maria d'Aragó, que va professar en el monestir valencià de la Trinitat. I si fem cas del pròleg de sor Aldonça de Montsoriu a la *Vita Christi* de sor Isabel, la reina Isabel I de Castella s'hauria interessat per l'obra de sa tia sor Isabel, de la mateixa manera que es va interessar per la traducció al castellà de la *Vida de Jesucrist* de Francesc Eiximenis, realitzada per fra Hernando de Talavera i editada a Granada, el 1496.

El marc en què sor Isabel situa les vides de Jesús i de Maria s'ajusta perfectament a la seua condició social. La nostra abadessa es complau a descriure la vida celestial com si d'una cort es tractés, les seues interlocucions amb els personatges de la terra es conceben com a ambaixades i aquests reben tractaments palatins. Així, l'arcàngel sant Miquel és presentat com a príncep, virrei o camarlenc, sant Josep com a cavaller, l'àngel que s'apareix a sant Joaquim com «apostatador major» de la cort celestial, els Sants Innocents com una «noble cavalleria», Moisès com «lo príncep del poble judaych», la verge Maria com a «capitana e mestressa del sant col·legi» apostòlic, Josep d'Arimatea i Nicodemus com a «nobles barons de la ciutat». En aquest mateix context observem que Jesús rep el tractament de *Sa Magestat* i Maria, el de *Sa Senyoria*, *Sa Mercé* o *Sa Altesa*, o simplement el de *la Senyora* o *la Gloriosa*.

En consonància amb el plantejament aristocratitzant de la seua *Vita Christi* i voltada de monges procedents de la noblesa i del patriciat urbà, sor Isabel hi va manifestar una certa prevenció contra les masses populars, que presenta com a susceptibles de ser manipulades per agitadors perversos. Així, considera que «la gent popular així és com les ones de la mar, que sobtosament puguen al cel e en aquella hora mateix devallen en terra» (cap. CXXXVII), i fins i tot qüestiona el comportament dels jutges romans quan, a propòsit de la condemna de Jesús, posa en boca dels fariseus aquestes paraules dirigides a Pilat per a exigir-li que li aplique la pena de mort: «Avalotau-vos contra aquests traïdors de regidors, que tots són plens de passions e en res no pensen menys que en lo bé comú, sols que puguen enrequir les sues cases e desfer les nostres; e allò és la vida sua. Tot lo seu estudi està en saber robar la comunitat: de proveir als dans que poden venir al poble no han neguna cura.» (cap. CLXVI).

Sor Isabel amb prou feines deixa entreveure en la *Vita Christi* la seua condició de valenciana. Sempre adopta, per dir-ho en els termes encunyats per Agustín Rubio Vela (2012), una posició «nacional-dinàstica», aliena a la seua vinculació concreta al regne de València. Així, en referir-se a la relíquia de la camisa de l'infant Jesús, que des de 1424 es conservava en la catedral de València, es limita a comentar que «per privilegi de gran excel·lència ha plagut a nostre Senyor la posseïquen los reis d'Aragó com a fidelíssims crestians e devots, los quals tenen la dita camisa en singular veneració e reverència, e esperant ab gran confiança que aquell Senyor que l'ha vestida e portada farà grandíssimes misericòrdies e gràcies a la casa d'Aragó e a tots los devallants d'aquella, puix tan digna e excel·lent relíquia los ha comanada» (cap. xcv). Només perquè sabem que aquesta relíquia es conservava llavors a la catedral de València (Rodrigo 2012) podem deduir que la coneixia de vista i que la podia venerar directament. També, arran de l'episodi evangèlic de les temptacions en el desert, quan per analogia situa en els regnes de l'Europa occidental les terres que el dimoni ofereix a Jesús per a temptar-lo, el seu punt de referència torna a ser la Corona d'Aragó, és a dir, el conjunt de dominis de la dinastia reial d'Aragó, i no el regne de València: «Veü: en aquella part és Castella, en l'altra França, e deçà Aragó, e dellà Portugal e moltes altres diverses terres» (cap. cviii).

D'altra banda, sor Isabel, a diferència dels escriptors valencians coetanis, no utilitza mai la denominació de «llengua valenciana», és a dir 'llengua pròpia del regne de València'. Així, en examinar la rúbrica inicial de la seua *Vita Christi* –«Ací comença hun *Vita Christi* en romanç»–, ens crida l'atenció que l'editora, sor Aldonça de Montsoriu, es limités a presentar-la com a obra escrita «en romanç». Potser sor Aldonça va voler fer-se ressò de l'opció onomàstica usada per Corella («arromançat»; «en romanç») en les dues primeres edicions de *Lo Quart del Cartoixà* (1495 i 1496), en la de *Lo Primer del Cartoixà* (1496) i en la de *Lo Terç del Cartoixà*, que s'hauria editat el 1495, segons Joan Maria Furió (2015: I, 168). Però el més probable és que la denominació de «romanç» de la *Vita Christi* reflectís l'opció de sor Isabel, ja que en cap moment de l'obra es fa referència a la llengua concreta en què l'havia escrita, i «romanç» era llavors una opció molt corrent quan explícitament o implícitament es contrastaven textos en vulgar amb uns altres en llatí, com és el cas. L'única denominació que sor Isabel utilitza en la seua obra per a referir-se indirectament a la seua llengua, i només una vegada, és la de «vulgar»: «Oh, dona! ja saps què diu lo vulgar parlar: Bon desig Déu lo compleix» (cap. cxxiv). En canvi, Corella i els editors de *Lo Cartoixà* no perdien ocasió per a remarcar que els seus textos havien sigut redactats en «valenciana llengua», «llengua valenciana» o «valenciana prosa». Així, Corella feia observar en *Lo Primer* que el *inilius* llatí és «lo mes de juliol en nostra valenciana llengua» (cap. ix) i en *Lo Segon* (1500) esmentava el «nostre vulgar de la valenciana llengua» (cap. xlvj).

Educada per la reina Maria per a ser monja, acompanyada per familiars pròxims, com la seua cosina Galvanya de Villena, i cuidada per nobles dames valencianes, algunes de les quals van fer amb ella causa religiosa comuna, sor Isabel de Villena va posar de manifest en la seua *Vita Christi* una fina sensibilitat femenina, que la crítica s'ha encarregat d'analitzar i precisar (Fuster 1968b; Hauf 1985, 1990; Cantavella 1987; Alemany 1993). S'ha comentat, amb raó, que la seua obra no pot ser

considerada feminista en el sentit actual del terme. Efectivament, només la va concebre en clau reivindicativa del paper de les dones en la vida de Jesús: des de Maria, sa mare, exemple de fidelitat, fins a la Magdalena, exemple de penitència, passant per altres dones presents directament en la vida de Jesús, com la Samaritana, o indirectament, com Eva. Però el protagonisme que concedeix als personatges femenins en la vida de Jesús converteix l'obra en un al·legat a favor de la superioritat afectiva de la dona i de la seua visibilitat a l'entorn de Jesús, cosa que li confereix modernitat i frescor (Cantavella 2011a). L'autora explicita moltes vegades la seua perspectiva femenina. Lesley Towmey (2014) l'ha volguda subratllar en reproduir en el títol d'un article seu una frase del capítol CCXXXII de la *Vita Christi* que l'explicita diàfanament: «De aquestes raons de la Senyora, los apòstols e Magdalena e les altres dones prengueren molta consolació»: Establishing Female Identity through the Virgin's words in the *Vita Christi* of Sor Isabel de Villena». De fet, quan parla dels miracles de Jesús, sor Isabel sol remarcar que «los principals féu sa clemència en dones e a petició d'aquelles, car per amor e reverència de la senyora mare sua les amava e favorejava en totes coses» (cap. CXII). Així, afirma que Jesús curà la dona galilea que de tan encorbada ni podia mirar el cel perquè, sent «singularment parcial e favorable a les dones, no esperà que [li] fos suplicat» el miracle (cap. CXXVII). Jesús s'hauria adreçat a l'adúltera en aquests termes: «Ja saps yo quant só favorable a les dones, perquè sé que són molt amables e coneixents» (cap. CXXVIII). I, en parlar de la Magdalena, destaca que el Senyor «en totes coses favorejava a Magdalena» (cap. CXXX). No debades sor Isabel concebé la *Vita Christi* pensant en les seues monges. I, per a captar la seua atenció, el mitjà més eficaç era fer-ho amb els ulls femenins de Maria i de les dones amb què tractà Jesús. L'atenció a les dones dels evangelis també li servia per a reforçar les directrius espirituals de la vida monàstica: Maria, que es deixa guiar per sant Joan, convertit en confessor seu, és presentada com l'exemple més acabat de lliurament a una vida monacal de contemplació; la Magdalena, que tindrà el privilegi de rebre de mans de Maria, abans de la seua assumpció al cel, la corona d'espines de Jesús, és presentada com el millor exemple de vida d'oració i de penitència (Escartí 2011: 33-34). Sor Isabel, que devia conèixer l'*Espill*, de Jaume Roig, s'hi posiciona en sentit ben contrari fins al punt que s'ha considerat que la seua *Vita Christi* en seria una calculada rèplica (Fuster 1968b, Cantavella 2005).

Segons Eduard Mira (2012: 760), la nostra abadessa hauria portat el seu feminisme –la seua perspectiva femenina– a l'àmbit de l'onomàstica i de l'heràldica personals: d'una banda, hauria escollit el nom d'Isabel en record de la seua ascendent santa Isabel d'Aragó, reina de Portugal i, ja viuda, monja clarissa, i, d'altra banda, en destacar en el seu escut d'armes la seua procedència angevina, potser va voler recordar la seua avantpassada, la reina Blanca d'Anjou. Dit d'una altra manera, sor Isabel, amb aquestes iniciatives, probablement va voler posar en valor dues de les dones de la seua mateixa estirp reial que més va admirar per la seua religiositat, fins al punt que Mira està convençut que hauria optat pel nom d'Elionor d'Aragó-Anjou si no hagués abraçat la professió religiosa. En tot cas, el prestigi de la seua ascendència reial, la singularitat de la seua condició femenina i el seu tractament afectiu de les vides de Jesús i de Maria constitueixen raons més que suficients per a explicar la bona acollida que va tenir la seua *Vita Christi* entre les dames de la noblesa i del patriciat valencià (Cortés 2012: 726).

Al capdavant, difícilment podem comprendre la gènesi, l'estructura, el to, la llengua i el model literari de la *Vita Christi* de sor Isabel si no tenim en compte les capacitats intel·lectuals, la posició social, la formació religiosa, les responsabilitats abacials i la deliberada perspectiva femenina de la nostra insigne escriptora.

2. Cap a una explicació de la gènesi de la *Vita Christi*: el *Tractat de la passió a manera de sermó*

A l'alta edat mitjana europea i davant les severes restriccions a la lectura directa dels Evangelis, no permesa per la jerarquia catòlica, els religiosos i seglars piadosos van recórrer a les vides de Jesús com a instrument per a formar-se en la fe. Llavors, aquesta funció catequètica era exercida quasi exclusivament per les representacions iconogràfiques de les esglésies i dels monestirs. En canvi, a la baixa edat mitjana, i encara més tard, la circulació del paper va afavorir la difusió de llibres amb les biografies devotes de Jesús, que sovint eren acompanyades d'il·lustracions gràfiques. Llavors, les biografies de Jesús no es concebien només com a un mitjà per a la formació dels seus destinataris, sinó també com a una invitació a deixar-se penetrar pel missatge evangèlic. Amb una situació generalitzada d'analfabetisme, no era infreqüent la circulació de manuscrits sobre la vida de Jesús amb un component pictòric quasi absolut. N'és una bona mostra el volum titulat *Speculum animae*, de la Biblioteca Nacional de França, catalogat com a Ms. Espanjol 544, datable a principis del segle XVI, que es conservava en el monestir de la Trinitat i que s'havia considerat també com a obra de sor Isabel de Villena (Hauf 2006).

Ben mirat, aquest canvi d'orientació espiritual va començar a produir-se en l'occident cristià ja en el segle XII, gràcies a la renovació cistercenca i a l'enorme influència dels escrits de sant Bernat de Claravall, que se centraven en la contemplació de la humanitat de Crist, de la seua passió i mort i dels dolors de sa mare. L'originalitat d'aquestes vides de Jesús no resideix, doncs, en el seu contingut biogràfic, que s'ajusta generalment als quatre Evangelis canònics i de vegades als apòcrifs, sinó en les consideracions devotes que introdueixen els autors per a suscitar la devoció entre els seus lectors i en els recursos expressius que utilitzen per a fer-les piadosament més efectives. Omplir les llacunes dels Evangelis amb propostes imaginatives de relectura dels textos sagrats es va convertir així en la base de la *devotio moderna*, un moviment espiritual sorgit en el segle XIV als Països Baixos que prompte va afectar tota l'Església occidental. És així com l'espiritualitat de l'Església de tradició llatina es va separar de la de l'Església de tradició bizantina, que va continuar prioritzant la contemplació de la divinitat de Jesús, de la maternitat divina de Maria i del misteri de la Trinitat, aspectes especialment presents en els mosaics i els iconostasis dels temples i monestirs de l'Ortodòxia.

Les grans biografies medievals de Jesús, com les *Meditationes vitae Christi*, del pseudo-Bonaventura, la *Vita Iesu Christi*, de Ludolf de Saxònia, l'*Arbor vitae crucifixae Iesu Christi*, d'Ubertino de Casale i els diferents tractats devots de sant Bonaventura, fonts d'inspiració de la *devotio moderna*, es van escriure en llatí. Entre els propagadors més actius d'aquest corrent espiritual es troben els franciscans, que,

atents a la necessitat de difondre'l entre els seglars, van promoure les traduccions i reformulacions en vulgar d'aquestes vides i tractats, tal com observem, per exemple, en el repertori devocional de la biblioteca de la reina Maria de Castella (Rodrigo 2012). A la Corona d'Aragó comptem amb dues versions antigues en català de les *Meditationes*, que van influir decisivament en les dues *Vides* de Jesús més conegudes: la *Vida de Jesucrist* (c. 1398), del franciscà Francesc Eiximenis, escrita «segons los sants doctors hi han dit e postil lat, e los grans contemplatius», i la *Vita Christi de la reverent abadessa de la Trinitat* (1490), de la clarissa sor Isabel de Villena, escrita «no solament per les devotes sors», sinó també com a doctrina profitosa perquè les persones «simples e ignorants puguen saber e contemplar la vida e mort del nostre redemptor e senyor Jesús». Des del punt de vista doctrinal, l'obra de sor Isabel posa l'accent principalment en la immaculada concepció de Maria i en la col·laboració de la mare del Senyor en l'obra redemptora del seu fill. Són dues qüestions teològiques llavors en debat –només la de la immaculada concepció ha passat a ser dogma en l'església llatina l'any 1854 per decisió del papa Pius IX–, tal com reflecteix la literatura mariana de certamen produïda a València al segle xv (Ferrando 1983). Les vides de Jesús redactades per Eiximenis i per Villena van ser concebudes amb aqueix doble propòsit devot i catequètic. La seua difusió posa de manifest l'interès per la cristologia i, en el cas de la *Vita Christi* de sor Isabel, també per la mariologia, fins al punt que se la pot considerar com una biografia conjunta de Jesús i de Maria.

Sense cercar-ho expressament, sor Isabel de Villena va convertir una biografia piadosa en una magnífica obra literària, que destaca per la bellesa del seu estil i pel seu bon gust narratiu, en la qual revela un insuperable domini dels recursos de l'art de meditar. Com ha recordat Hauf en nombroses ocasions (1995; 2006; 2013), sor Isabel posa la lliçó moral en boca d'uns actants que es comporten molt sovint amb una teatralitat assimilable a la de l'*Ordo Prophetarum* de la paralitúrgia nadalenca. La plasticitat de l'obra anticipa la que observem en el ja esmentat *Speculum Animae*, llibre que, si no es va inspirar directament en la *Vita Christi*, sí que s'insereix en el mateix corrent espiritual d'aquesta i participa de la mateixa finalitat didàctica. En el text de la nostra abadessa és característica l'alternança entre la narració biogràfica més o menys glossada i les ficcions al·legòriques. Les narracions glossades compten amb molts precedents. El recurs a les ficcions al·legòriques no era aliè al tipus de lectures de sor Isabel, com ara *Lo pecador remut*, de Felip de Malla, que es comentava en la càtedra de Teologia de la catedral de València, en l'arxiu de la qual encara es guarda una còpia coetània. L'examen de les idees, de les citacions llatines i dels recursos expressius de sor Isabel ens portaria a detectar no pocs precedents de la seua *Vita Christi* en els Evangelis canònics i apòcrifs, el *Salteri*, els textos litúrgics i paralitúrgics, els pares de l'Església, les *Meditationes*, la *Vita Christi* d'Eiximenis, i un llarg etcètera. Tanmateix, és difícil dilucidar què agafa directament i què extrau a través de fonts intermèdies. Ja ho va advertir Hauf (2006: 49) en analitzar passatges com la descripció dels inicis de la vida de Maria, fent veure que la nostra escriptora no solament va tenir present el pseudo-Mateu, sinó també una possible font comuna a la seua *Vita Christi* i a la de Francesc Eiximenis. Marinela Garcia Sempere (1999: 59-64) no hi descarta la influència directa o indirecta del *Liber de passione Christi*. En conseqüència, no és fàcil determinar quins recursos lingüístics de la *Vita Christi* villeniana són originals i quins no. En tot cas, sor Isabel en va fer un producte coherent i molt personal.

Si tenim en compte que la nostra abadessa va dedicar el 53% del text als últims moments de la vida de Jesús, des de la seua entrada a Jerusalem fins a la seua ascensió al cel i la coronació de sa mare al cel, el 35% a la infància de Maria i de Jesús i el 12% restant a la vida pública de Jesús fins a la seua entrada a Jerusalem, no serà difícil col·legir que va fer una selecció molt personal dels relats evangèlics, on els episodis de la passió i mort de Crist i els seus anys d'infància, tan lligats a l'exercici de la maternitat, ocupen un lloc absolutament central. La selecció respon, doncs, a les prioritats de l'abadessa. I l'examen textual ha permès Hauf (1995) d'arribar a la conclusió que sor Isabel va manifestar no solament una gran independència de criteri enfront de la seua font principal, les *Meditationes vitae Christi*, sinó també enfront de *Lo Cartoixà* de Corella, pel qual a penes es va deixar influir, malgrat que en pogué tenir coneixença.

Avui acceptem que Corella, un predicador de renom, va abocar en *Lo Cartoixà* una part dels materials que utilitzava per a preparar les seues homilies i les seues classes de teologia (Furió 2013). De manera anàloga, podem intuir que l'abadessa de la Trinitat devia disposar, en funció del seu càrrec, de sermons i tractats teològics que li servien per a preparar les seues homilies, i que és a partir d'aquests materials com es va haver d'anar gestant la seua *Vita Christi* (Hauf 1995). Sabem que en el monestir de la Trinitat existia un volum de *Sermons*, del qual va donar compte Josep Rodríguez (1747: 41), que atribueix a l'abadessa. En realitat, Rodríguez assumeix l'informe de don Hipòlit de Samper sobre sor Isabel de Villena, que va reproduir Luis de Salazar i Castro en els seus *Advertencias históricas sobre las obras de algunos doctos escritores modernos* (1688), en el qual es dona per fet que «esta venerable señora dexò escritos dos libros, uno, de *Sermones*, que no se diò à la estampa, y pidiendole prestado un religioso del Carmen, se perdió, por descuydo de aquellas santas religiosas. Otro, intitulado *Vita Christi de la reverent Abadessa de la Trinitat*, compuesto en lengua valenciana». L'informe de Samper no dona compte de la llengua utilitzada en aquests *Sermons*. Devien ser en llatí i en català.

No sabem si un d'aqueixos “tratados y sermones” és l'anònim *Tractat de la Passió* que la Biblioteca Nacional d'Espanya guarda com a Ms. 4327, procedent de la biblioteca del comte de Cervelló. El manuscrit, atribuït, però amb lletra del segle XVIII, a Francesc Eiximenis, s'inicia amb la rúbrica següent: «Comença un *Tractat de la Passió a manera de sermó*». La informació de Samper sobre aqueix volum de *Sermons* sembla fidedigna, ja que sabem que l'erudit valencià tenia accés al palau de don Gerard de Cervelló. En efecte, Samper va escriure per al comte de Cervelló *Ilustracion de la genealogia del Baron Conde de Cervellon, con documentos Christianos y politicos para sus descendientes* (València, Bernat Nogués, 1663).

Hauf (2006: 33-36) considera que aquest *Tractat* correspon temàticament als capítols 142 a 167 i 178 a 228 de la *Vita Christi* villeniana i que, des del punt de vista lingüístic, «es un texto esencialmente idéntico al del incunable de la VCV», si bé amb la presència d'algunes fórmules que el vinculen al gènere del sermó, com «*Attendite et videte si est dolor sicut dolor meus*». Fins i tot comparteixen els mateixos tractaments i qualificatius aplicats a Maria (Sa Senyoria, la Gloriosa, etc.). Òbviament,

també comparteixen la mateixa tècnica franciscana de meditar i el mateix tipus de llenguatge. De fet, com bé remarca Hauf (1995: 27), en aquest tipus de textos se solia produir confluència i confusió de gèneres, ja que els seus materials eren utilitzats indistintament tant en la predicació oral com en la «predicació escrita». Per a demostrar-ho, contrasta unes mostres dels folis 4v-5r i 130v-131r d'aqueix *Tractat* amb els fragments corresponents de la *Vita Christi*. La comparació revela que les petites diferències lingüístiques entre tots dos són de còpia o adaptació. Amb aqueixa breu mostra, a la qual tornarem més endavant amb un altre propòsit, Hauf ha fet veure que tots dos textos comparteixen un lèxic i uns recursos expressius (*plor, dolor, congoixa, llàgrimes, contemplació, pietat, mort, ferida, plant, sofrir, penar, sospirar, perir*, etc., generalment acompanyats d'una adjectivació intensificadora: *cruel, dolorós, irrecomptable*, etc.) destinats a provocar sentiments de compassió pels dolors de Jesús i de Maria i a suscitar sentiments d'afecte i proximitat.

Tanmateix, la lletra del manuscrit del *Tractat* es pot documentar cap a 1450-1460, cosa que sembla fer-lo incompatible amb l'autoria de sor Isabel, proclamada abadessa el 1463. A la vista de la identitat entre el *Tractat* i les seccions corresponents de la *Vita Christi* villeniana, Hauf (2006: 37-38) es planteja tres hipòtesis:

- a) que el *Tractat* fos un plagi d'un text preexistent, potser d'Eiximenis;
- b) que el *Tractat* fos un tractat-sermó dels primers anys abacials de sor Isabel, que la mateixa abadessa hauria anat reelaborant fins a convertir-lo en la *Vita Christi* publicada en 1497; i
- c) que el *Tractat* fos un extracte de la seua *Vita Christi* recollit a efectes homilètics.

Hauf rebutja l'opció a) perquè, tot i que el *Tractat* i la secció corresponent de la *Vida de Jesucrist* d'Eiximenis comparteixen trets comuns, «hay en realidad diferencias muy notables, tanto de estilo personal y de lenguaje como de tratamiento de ciertas cuestiones de principio». També té moltes reserves sobre l'opció c), ja que, malgrat els formulismes típics de l'homilètica, s'adequa malament a l'estructura normal d'un sermó. Així doncs, només quedaria com més probable l'opció b). El *Tractat* seria de la nostra abadessa i, d'acord amb criteris paleogràfics, «puede situarse al principio de la etapa abacial de sor Isabel». En tot cas, el tipus de lletra del manuscrit no representaria cap objecció a una redacció del *Tractat* posterior als anys seixanta perquè pot expressar la persistència en el temps d'uns trets gràfics apresos anteriorment.

Al meu entendre, les característiques lingüístiques compartides entre el *Tractat* i la *Vita Christi* (distinció de vocals àtones i, en general, concentració de preferències gràfiques, morfològiques i lèxiques valencianes, com *ixqué* 'isque', *fon* 'fou', *piadós* 'pietós', *verdader* 'vertader', *aplegar* 'arribar', etc.) i l'escassa incidència en la *Vita Christi* isabelina de *Lo Cartoixà* i, en general, de la prosa artitzada posada de moda per Corella, avalen les conclusions de Hauf.

3. Tradició i innovació en la llengua de la *Vita Christi*

Joanot Martorell va tenir la fortuna d'accedir fàcilment a les primeres proses de Joan Roís de Corella, entre altres raons perquè tots dos, que eren parents, van coincidir molts anys a viure en la plaça de Sant Jordi (avui de Rodrigo Botet) de València. Així, l'autor del *Tirant* va conèixer i va poder incorporar a la seua novel·la molts recursos textuais i estilístics de Corella. Uns altres autors, com per exemple Miquel Peres, Bernardí Vallmanya o Francesc Pardo de la Casta, també el van plagiar notablement. Les primeres impremtes valencianes van invocar com a reclam publicitari que les seues impressions responien a l'«estil de valenciana prosa», un sintagma que, amb aquesta formulació o amb altres variacions, havia encunyat Corella (Ferrando 1993).

Si és difícil determinar l'originalitat del lèxic i dels recursos expressius de la *Vita Christi* de sor Isabel, no ho és menys precisar fins a quin punt la versió original de l'obra va ser modificada en el moment de confeccionar l'exemplar que va servir de model per a la impremta. En principi, podríem esperar que la preparació de dit exemplar fos aprofitada per a introduir, si no correccions textuais, almenys modificacions estilístiques seguint les pautes de la prosa artitzada. Ara bé, no sembla que siga el cas en la *Vita Christi* villeniana. I això per diverses raons. A diferència del *Tirant*, que es va editar el 1490, vint-i-sis anys després d'haver-se enllestit en un context molt diferent del de la seua gènesi (1460-1464), i que va ser objecte de canvis més o menys importants en la preparació de l'exemplar destinat als estampadors, la *Vita Christi* es va publicar només set anys després que l'autora l'enllestís quasi per complet. Concretament, Lope de la Roca l'acabà d'imprimir a València el 22 d'agost de 1497. Cal dir també que el text de sor Isabel devia ser molt ben conegut no solament per les monges de la Trinitat, sinó també per moltes persones del seu entorn. Entre aquestes, m'aventuraria a citar el bisbe Jaume Pérez, el canonge Jaume Eixarch, Joan Roís de Corella, Miquel Peres, Joan Escrivà, Bernat Fenollar i, en una primera fase de la seua redacció, potser Jaume Roig, totes elles persones de la seua màxima confiança i vinculades al monestir de la Trinitat.

Són raons que conviden a considerar que l'edició de 1497 va tendir a respectar escrupolosament el text de la venerable abadessa. Un bon indicatiu d'aquesta fidelitat, que ja trobem en les primeres pàgines del llibre, és la preservació d'un aragonesisme flagrant com *ganado*, insòlit en la llengua literària (Alemany 1997; Casanova 1998). Un altre indicatiu és el que es pot deduir de la declaració que es fa en el capítol conclusiu, segons la qual, «perquè sia manifest als legidors que, les escriptures e obres per tanta senyora començades, no és dona ninguna que aquelles pugua ni baste acabar, ab esta conclusió pendrà fi lo present libre». Però la millor prova d'això és que el text del *Tractat de la Passió* i el text corresponent de l'edició són pràcticament el mateix. Si ens limitem als fragments adduïts per Hauf (2006), que he citat més amunt, les diferències més representatives, encara que només com una tendència marcada, són les que il·lustren les dualitats següents, en què el primer exemple pertany a l'edició incunable i el segon al manuscrit: *explicar-ho / explicar-o; ho sabeu / o sabeu; tan / tant; haveu / aveu; bou / ou; esclatar / sclatar; bajau / ajau; ha donat / à donat*. En alguna ocasió es documenten petites variacions textuais. Així, «Caríssima e amada mare mia» ha sigut substituïda en

l'edició per «Molt cara e amada mare». Com podem observar, el corrector de l'edició de 1497 s'ha limitat a poc més que incorporar la *h* en les formes del verb *haver* i la vocal *e* davant la *s* líquida. Per tant, les diferències es redueixen pràcticament a les gràfiques, que són les que haurien sigut objecte de regularització en l'exemplar destinat a la impremta.

Sortosament, conservem un text autògraf de sor Isabel de Villena: el *Libre dels censals, rendes e donacions del monestir de la Trinitat*, que ens permet conèixer els hàbits gràfics de l'abadessa. Doncs bé, en els fragments que reproduïx María Luz Mandingorra (2012: 739-755) constatem que *haver* apareix quasi sistemàticament sense *h*, de la mateixa manera que en el *Tractat*: «De aquest sensal é fet sesió»; «Ja à cessar aquestes sessions» «Aquestes són les obres que yo, sor Ysabel de Billena, é fetes en aquest monestir [...] Los qui an fet alguna caritat especial [...] aquels qui ab tanta bona voluntat los an donat les caritats temporals»; «yo é fet un acte en poder d'en Pere Masó [...] com ell m'aga dat poder»; «de aquest sensal no y à denguna escriptura ni sé qui l'à lextat al dit monestir»; «l'à moguda de lextar ací lo seu cos»; «do qual en vida e en la sua mort à mostrat amar molt aquesta casa»; «mosén Manuel Pastor [...] à molt treballat ab gran afecció [...] s'és agut ab amor e lealtat de pare»; «tot lo que avia mester»; «per al qual plet avia mester»; «cent tinbres que aguí del breviari»; «deuen aver per recomanada»; «deuen per senpre aver memòria». Les excepcions són mínimes: «huna donzella qui havia nom na Lionor d'Ariès»; «la gran caritat e devoció que ha tengut a aquest monestir». Així, el *Tractat* i el *Libre dels censals* comparteixen uns mateixos hàbits gràfics i, per tant, no és agosarat deduir que obeeixen a una mateixa mà.

Altres petits detalls semblen confirmar aquesta hipòtesi. Sor Isabel de Villena escriu el seu nom en el *Libre dels censals* com «Ysabel de Billena», i és així com l'escriuen també Miquel Peres en la seua dedicatòria de *La imitació de Jesuscrist*, Fenollar i Martines en la seua de *Lo Passi en cobles* (1493) i sor Aldonça de Montsoriu en la seua a Isabel la Catòlica de la *Vita Christi* villeniana (1497). Concretament, sor Aldonça va escriure o va fer escriure en aquesta dedicatòria una frase molt comentada, que il·lustra no solament la grafia amb la qual sor Isabel escrivia el seu nom, sinó també la seua inclinació a prescindir de la *h* en les diferents formes del verb *haver*: «sor Ysabel de Billena lo ha fet, sor Ysabel de Billena l'à compost, sor Ysabel de Billena ab elegant y dolç estil l'à ordenat». És una mostra del respecte i la fidelitat de sor Aldonça a la seua antecessora i mestra. Si sor Isabel no va deixar senyals explícits de la seua autoria en la *Vita Christi* –un text purament religiós, de tipologia molt diferent de la del *Libre de censals*, que mai va concebre com a obra literària–, no hi ha raons convinents per a dubtar de les paraules de sor Aldonça. Aquesta justifica el silenci autorial de l'abadessa per la humilitat de la seua predecessora, ja que «mirant los perills que la mundana laor porta, en tan baix centre de humilitat era devallada, que no volgué scriure lo seu nom en alguna part de aquest libre». El jo autorial explícit del *Libre de censals* no té res a veure amb el jo autorial implícit de la *Vita Christi*, però no per això és menys evident l'autoria de sor Isabel sobre la darrera.

Així, si passem a examinar les seccions de la *Vita Christi* que no coincideixen amb el *Tractat*, observarem que també comparteixen aproximadament el mateix llenguatge. De fet, les discrepàncies de llengua i estil entre el *Tractat* i la *Vita Christi* només es concentren en els dos textos de l'edició de l'obra que no van ser escrits per sor Isabel: la dedicatòria a la reina Isabel la Catòlica i el breu

capítol final, «Causa de la conclusió e fi del present libre», tots dos imputables a l'editora, sor Aldonça de Montsoriu, encara que, com després argumentarem, només siga intel·lectualment. El fet que sor Aldonça no hagués completat la *Vita Christi* a partir de la coronació de Maria al cel és una prova més del seu respecte cap al text original de sor Isabel. En tot cas, des del punt de vista textual, s'observa en la secció prèvia a la passió de Jesús una major influència de la *Vita Christi* d'Eiximenis o d'una font comuna a Eiximenis i a sor Isabel, mentre que en la secció posterior «predominan las citas y glosas tomadas de la magna compilación de Ludolfo de Sajonia, al tiempo que aparece constante y regular la influencia de las *Meditationes vitae Christi* a nivel de inicial estímulo de la imaginación» (Hauf 2006: 46).

Si volem fer-nos una idea aproximada del sentit de les innovacions lingüístiques de sor Isabel respecte de les seues possibles fonts, ens bastarà comparar el fragment sobre els inicis de la vida de Maria de la *Vita Christi* de Villena i el de la *Vida de Jesucrist* d'Eiximenis, que Hauf (2006: 49) addueix amb el propòsit de demostrar la possible connexió textual entre tots dos. En efecte, allà on Eiximenis (III, cap. 19) escriu: «sovín [la mare, santa Anna] li volia besar los *peus* e estar-li davant agenolada, e la *sobres humil creatura*, no podent açò sufferir per res, dava a la mare tan grans senyals d'avorrimt d'aytals honors, que la mara despuix no u gosava fer altra veguada», sor Isabel (cap. 4) diu: «E ella stava-li davant, agenollada, besant-li los *penets* e *manetes* [...] E la *humilíssima Senyora*, no podent comportar que la seua mare li fes tals servirs [...], mostrava en la sua *careta* no li plahyen semblants coses». Les diferències amb prou feines afecten l'ús dels diminutius i les fórmules de tractament aplicades a Maria. Ara bé, la mostra afecta un dels pocs passatges en què el context afectiu indueix sor Isabel a explotar i concentrar aquest recurs. Fuster (1968a: 155) ja va fer notar que aquesta mena de passatges escasseja en l'obra de sor Isabel. Per a Cantavella (2013) els més notoris només en serien divuit. En la resta de la seua obra l'ús dels diminutius difereix ben poc de la praxi d'un Corella o d'un Martorell. Segons els càlculs de Casanova (1998: 101), aquests només representarien l'1'32% dels aproximadament 5.000 lemes diferents de la *Vita Christi*. Cal dir, però, que, encara que el nombre de diminutius siga escàs en el conjunt de la seua obra, els passatges en què els empra són alguns dels més apreciats literàriament.

D'altra banda, la presència de la imatgeria corelliana de *Lo Cartoixà* en la *Vita Christi* de sor Isabel és feble. Per a constatar-ho, basta comparar la fraseologia dels capítols 1-106 de la *Vita Christi* de sor Isabel —que versen sobre la infància de Maria i de Jesús fins al començament de la vida pública d'aquest— amb la fraseologia dels capítols temàticament corresponents de *Lo Cartoixà* de Corella —concretament, els capítols 1-19 de *Lo Primer*. Certament, s'observen alguns paral·lelismes absoluts, com els sintagmes *divinals misteris* o *captivitat diabòlica*, o més o menys pròxims, com *diabolical astúcia*, *lanterna virginal* o *vestidura nupcial* (en comptes de *diabòlica astúcia*, *lanterna de humilitat* o *nupcial vestidura* de Corella), i alguns recursos sintàctics i lèxics cultes que comenta Cantavella (2011b), però la norma és l'absència en la *Vita Christi* d'estilemes corellians —per dir-ho amb la terminologia que fan servir Josep Guia i Maria Conca— tan coneguts com *virgínea carn*, *mel líflua boca*, *inefable embaixada*, *verge tàlem*, *infernals claustres*, *indivídua essència*, *rutilant alba*, *rejoventit ànimo*, *salutífer document*, *fiscals extorsions*,

piadoses penses, jordanes aigues, delitós verger ameníssim, pobra dejecta miserable posada, humil simple coloma, verd florida romeguera, o de metàfores tan característicament de Corella com *vents de mundanes pompes, arxiu de la divina sapiència, pes d'enutjosa càrrega, tenebres de la idolatria, o torre i castell de paraís*, que localitzem en *Lo Primer*. I el mateix podríem dir de la resta de *Lo Cartoixà*. Ja he adduït que la presència de Corella és també poc visible en l'última secció de la *Vita Christi* de Villena, on es dona més clarament la *imitatio* directa de Ludolf de Saxònia (Hauf 2013: 235).

Si és cert que sor Isabel recorre a algunes de les figures característiques de la prosa artitzada, no és menys cert que moltes d'elles ja es troben presents en els tractats de la *devotio moderna*, com són la ècfrasis o descripció molt detallada dels objectes domèstics i de les accions de la vida quotidiana, els binomis i trinomis paratàctics (*sitja o llac fosc e tenebrós; trencar e esquinçar; plena o recomplida d'amaritud; corromput, nafrat e destroït*), les lítotes (*no ab menys desig l'esperen; atényer no poc mèrit davant Déu*), les imatges conceptuals (*fornal d'amor e caritat; gran eclipsi del pecat original*), les hipèrboles (*acorada d'extrema dolor*) i les exclamacions (*O, com sou importuns!; Qual cor de mare ho porà soferir*) (Cantavella 2011b). Altrament, en el text de sor Isabel a penes trobem figures retòriques tan freqüents en Miquel Peres, com la reiteració de paraules de la mateixa arrel però de diferent categoria gramatical (com, per exemple, «manifestació de tant manifest miracle»), la repetició d'epítets-clau (verbigràcia: «aspre flagell de aspra penitència afligida») o l'al·literació (poden servir-nos els dos exemples anteriors) (Ferrando 2013). Carme Arronis (2015) ha fet veure que la *Vida de la sacratíssima verge Maria* (1494), de Miquel Peres, comparteix moltes imatges conceptuals amb *Lo Cartoixà*, però no amb la *Vita Christi* de sor Isabel. Així doncs, la prosa de la *Vita Christi* villeniana és en general no sols aliena a les pautes de la «valenciana prosa», sinó que s'inscriu bàsicament en la tradició de les magnes *Vitae Christi* medievals, que es recreen en els recursos afectius.

Tot i amb això, l'ombra de Corella es fa indirectament present en la dedicatòria de la *Vita Christi* a la reina Isabel i en el capítol conclusiu, inspirats per sor Aldonça, però probablement no redactats per ella. Diem 'indirectament', perquè la fraseologia, alguns trets morfològics i sintàctics i les preferències lèxiques d'aquests dos textos són molt pròxims als de Miquel Peres. L'únic estilema de la *Vita Christi* que evoca clarament el «dolç, vulgar e gentil stil» de les primeres proses corellianes és el sintagma «elegant y dolç estil», però la frase pertany a la dedicatòria signada per sor Aldonça. És difícil trobar-ne d'altres de tan patents. Encara que sense confirmació documental, la mà de Miquel Peres, ja apuntada per Jaume Barrera fa més d'un segle, sembla evident en la dedicatòria. Ja sabem que Peres era el millor imitador d'alguns aspectes de la prosa de Joan Roís de Corella i que mantenia unes estretes relacions amb el monestir de la Trinitat, però ara també sabem que era gendre del gran escriptor valencià i, com ell, molt vinculat a la Trinitat (Soler 2014). La seua possible intervenció en el capítol conclusiu no és tan evident com en la més extensa i treballada dedicatòria, però el to i la presència dels termes «scrit» i «ordenat» i del sintagma «do elegant estil» de la dedicatòria suggereixen una connexió bastant clara entre tots dos textos.

A continuació mostrem la relació dels estilemes de la dedicatòria de sor Aldonça que guarden estreta correspondència –de fet, són la majoria– amb els que va utilitzar Miquel Peres en les seues traduccions, concretament en la *Vida de santa Caterina de Sena* (1499) i en la *Vida de sant Vicent Ferrer* (1510), que cite segons la meua edició d'ambdós textos (Ferrando 2013):

	<i>Vita Christi</i>	<i>Vida Caterina de Sena</i>	<i>Vida Vicent Ferrer</i>
a	<i>resplandent lum de devoció</i>	resplandent lum de gràcia	
b	<i>en la amor del gran rey de paradís encesa</i>		amava tant lo gran rey de parahís
c	<i>fonda y plorosa vall de làgremes</i>	fonda vall de làgrimes	fonda vall de làgrimes
d	<i>baix centre del penós infern</i>	fonda sija de l'inferrat centre	baix centre de humilitat
e	<i>lum del seu clar enteniment</i>	lum del seu clar enteniment	
f	<i>dins los archius de humilitat tanchades</i>	en los tancats archius de la seua memòria	dins los archius de la sua fecunda memòria
g	<i>enceses antorches de la claredat</i>	l'antorcha de la sua elevada pensa tenia encesa	
h	<i>raigs del clar sol de justícia</i>		raig del clar sol de justícia
i	<i>finestres de la sua luminosa intel·ligència</i>	finestres de la sua luminosa intel·ligència	
j	<i>iniques mans de vanagloria</i>	iniques mans de tan cruels ladres	
k	<i>en encesa caritat</i>		tan encesa caritat
l	<i>tanchada casa de aquest monestir</i>	en aquexa tancada casa	
m	<i>breu, enugosa e transitòria vida</i>		aquesta breu y transitòria vida
n	<i>tan profundes e altes sentències</i>	paraules de alta y profunda sentència	
o	<i>al servici de vostra celsitut</i>	la vostra celsitut suplique	

Són estilemes que, amb lleugeres variacions, es documenten profusament en les obres de Miquel Peres i només alguna vegada en les de Corella. En canvi, a penes es troben presents en la *Vita Christi* escrita per sor Isabel. Així, el sintagma «fonda vall de llàgrimes» apareix una vegada en la VVF i quatre vegades en la VCS, però és absent en *Lo Cartoixà*, on s'usa reiteradament «mísera vall de llàgrimes» i en una ocasió «miserable vall de llàgrimes». Dels dos exemples que presenta l'edició de 1497 del verb *acaminar* –variant predilecta de Miquel Peres–, un correspon precisament a la dedicatòria: «los qui per les baixes sendes de simple humilitat acaminen».

Colón (1999: 127-131) ens ofereix una selecció de 54 cultismes de *Lo Cartoixà* que no es documenten en el *Tirant* i d'altres 17 que són compartits per ambdues obres i conclou que, en l'aspecte lèxic, «llur estil és prou diferent». Adoptant la mateixa selecció, podem constatar que *Lo Cartoixà* i la *Vita Christi* de sor Isabel en comparteixen 23, és a dir, només 6 més que entre *Lo Cartoixà* i el *Tirant*, malgrat que es tracta de dues obres de temàtica i cronologia similar. Podríem, doncs, aplicar-hi la mateixa conclusió de Colón que acabem d'adduir. Cal tenir en compte que molts dels cultismes villenians, explicables per la formació culta de l'abadessa, ja formaven part del llenguatge literari de l'època: *acerbíssim, declinar, durícia, especiós, estèril, esterilitat, èxtasi, hipòcrit, ignominiós, immune, instigació, interpretar, medul·la, odorífer, placar, ponderar, propinc, solitud, zelar*. Es confirma així que el lèxic i la fraseologia de la *Vita Christi* de sor Isabel guarden poca relació amb la prosa artitzada de Corella, un model de llenguatge que difícilment podia ser compatible amb la deliberada voluntat de l'abadessa de cercar la compenetració afectiva amb les seues oïdores i lectors. El llenguatge de sor Isabel es caracteritza per la seua senzillesa. No podia ser d'una altra manera si tenim en compte que l'obra havia sigut concebuda inicialment «per a les devotes sors i filles de hobeidència que en la tanchada casa de aquest monestir habiten», al marge de consideracions estètiques. En canvi, Corella, que participava del mateix franciscanisme que sor Isabel, que era com ella una famós i reconegut predicador i que també es movia entre la noblesa i el patriciat urbà, cercava impactar en els seus destinataris no solament per consideracions afectives, sinó sobretot per la força dramàtica, la grandiloquència i la musicalitat del seu verb. Manca, doncs, de fonament la hipòtesi de Guia (2014), segons la qual Corella també hauria estat l'autor de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena.

A partir de Joan Fuster (1968a), s'ha insistit a presentar com a «femení» i «afectiu» l'estil de l'obra de sor Isabel, que es caracteritzaria pel recurs als diminutius, a la fraseologia de connotacions afectives i al detallisme descriptiu. Ara bé, el recurs als diminutius només és molt notable en les seccions de la vida de Jesús dedicades a la seua infància, com podem deduir de la majoria dels exemples següents: *adormidet, aïnetes, bolcadet, bolquerets, cabet, cambreta, capçalet, careta, cel·letes, cistelleta, closet, drapellets, faixadet, faldeta, fillet, lletet, manetes, miquetes, nebodet, ovelleta, pantaxet, peixets, personeta, poquet, raonetes, rialleta, robeta, sabatetes, segudet, suoreta, trossellet, xiquet*. Alguns d'aquests diminutius, com *miqueta, poquet* o *xiquet*, eren i són molt freqüents en el català de València, fins al punt que s'han lexicalitzat. La fraseologia col·loquial (*d'u en u, parlar eixcut, venint poc a poc, portant-vos de mal en pitjor, no donar ni una set d'aigua, no poder-se tenir en cames, tocar palmes*, etc.) i el recurs a locucions i refranys populars (*qui navega per la mar, sap sos perills recomptar; qui més ama, més se dol; qui estima, no escatima; qui massa se cuïta, sovint entropessa; qui fe no ha, fe no darà; qual lo rey, tal la roba; qui té causa d'amar, té causa de plorar*, etc.) no solen tenir connotacions afectives, però en la ploma de sor Isabel són un instrument comunicatiu molt eficaç. I, per a Hauf (1995), el detallisme descriptiu de l'obra, que li suggereix la tècnica pictòrica o cinematogràfica de primers plànols, respondria tant a la «vivíssima imaginació» i a la fina sensibilitat de l'autora com a la influència de fonts com les *Meditationes vitae Christi* i la *Vita Christi* d'Eiximenis. Tant uns recursos com uns altres posen de manifest el mestratge narratiu de l'abadessa, però no necessàriament van lligats a la seua condició femenina (Riquer 1964; Hauf 1990; Alemany 1993).

Així doncs, gràcies en gran part als seus coneixements de teologia i de la literatura devota i al seu excel·lent domini dels recursos expressius del català col·loquial, sor Isabel ens ofereix en la seua *Vita Christi* una llengua moderadament culta i alhora matisadament popular. Encara que l'autora optà per reproduir en llatí molts fragments de les seues fonts, alguns molt coneguts en la litúrgia i en la paralitúrgia, en general defugí els recursos sintàctics i lèxics que poguessen entorpir una fàcil comprensió del text. Com bé ha assenyalat Casanova (1998: 118), la finalitat didàctica i devota del text aparta sor Isabel de la temptació d'abusar dels «cultismes crus i dels llatinismes sintàctics» i la duu a explotar els «mecanismes de creació popular (diminutius, sufixos, locucions)».

Portada de l'edició de València, 1497

4. L'edició de 1497. Abast de la regularització lingüística

L'impuls de l'edició de 1497 podria no ser aliè a l'estímul competitiu que degué suposar l'inici de l'estampació dels quatre volums de *Lo Cartoixà* (1495), una obra de contingut similar. No es pot oblidar que en 1495 també es publicava a Lisboa la versió portuguesa de l'obra de Ludolf de Saxònia. Tant Corella com sor Isabel cercaven despertar l'afecte cap a la persona de Jesús i ajudar

a la contemplació devota sobre els diferents esdeveniments de la seua vida. Tots dos recorrien a les meditacions devotes i a les exhortacions espirituals i morals. Ara bé, *Lo Cartoixà* se situava als antípodes estètics de la *Vita Christi* villeniana, ja que era teològicament més ambiciós i la seua extensió notablement superior. Són factors que en degueren limitar la difusió. Potser per això, sor Aldonça es va convèncer de la utilitat espiritual de l'edició de l'obra de la seua predecessora. Probablement va ser sor Aldonça qui, potser fent-se ressò de la voluntat de sor Isabel, va decidir reconvertir una obra inicialment destinada a les monges de la Trinitat en una altra destinada a «tots los qui en aquesta breu, enugosa e transitòria vida viuen», especialment als «simples e ignorants», és a dir, a un públic més ampli, més enllà dels murs de la Trinitat. També degué pensar en la seua decisió el sentit de fidelitat al llegat evangelitzador de sor Isabel. Com ella, sor Aldonça va ser una dona enèrgica i compromesa que, precisament en 1497, va rebre, juntament amb sor Isabel de Mompalau, sor Maria Magdalena Escrivà i sor Isabel Olzina, l'encàrrec de reformar el convent de Santa Clara de València, més conegut com la Puritat, i que el 1504 la portarà a impulsar la reforma del convent de les clarisses de Mallorca (Benito 2008: 141-142).

Amb tot, cal preguntar-se per què sor Aldonça afirma en la dedicatòria de la *Vita Christi* a Isabel la Catòlica, datada del 29 de març de 1497, que «sor Ysabel de Billena lo ha fet, sor Ysabel de Billena l'à compost, sor Ysabel de Billena ab elegant y dolç estil l'à ordenat». De la frase de la nova abadessa es desprenen dos missatges: que només sor Isabel és l'autora de tot el llibre i que és ella mateixa la que el va deixar redactat amb «elegant y dolç estil». Amb el primer missatge, sor Aldonça potser va voler fer constar que va ser la mateixa sor Isabel, autora de sermons i tractats, i no l'editora, la que encara va poder ordenar els seus materials en forma de llibre. Amb el segon missatge, l'editora potser va creure convenient introduir el reclam publicitari exigint per les pautes literàries més prestigioses del moment. En fer-ho així, sor Aldonça es va limitar a imitar les fórmules que solien aparèixer en els incipits i colofons de molts incunables valencians de les dues últimes dècades del segle XV, generalment no redactats pels autors. Aquests reclams també podien aparèixer en les dedicatòries dels autors.

No sempre les afirmacions que es fan en incipits, dedicatòries i colofons, més atentes a satisfer les expectatives dels possibles lectors, responen plenament a la veritat. Guia (2014) suggereix que l'afirmació de sor Aldonça segons la qual la reina Isabel la Catòlica s'havia interessat, a través d'una petició al batle general de «aquest seu regne de València», per tenir un «trellat» de la *Vita Christi* de sa tia sor Isabel, va ser un reclam publicitari més, difícilment creïble, ja que la reina de Castella no podria haver considerat com a regne seu el de València. L'abadessa s'hauria inspirat en la petició formal que, el 23 de març de 1496, el rei Ferran II va fer al batle general de València perquè li comprés i li enviés un exemplar de la «translació del Cartuxano» de Corella. Però encara que no existís, en el cas de la *Vita Christi* villeniana, aquesta petició expressa, fins ara indocumentada, no és descartable que la reina Isabel s'hagués interessat verbalment per posseir un «trellat» de la *Vita Christi*, ja que podia haver sabut de l'obra de sa tia arran de la seua visita a la ciutat de València en 1482, o gràcies a les relacions que els Reis Catòlics mantenien amb el monestir de la

Trinitat, sobretot a partir de l'ingrés, l'any 1484, de sor Maria d'Aragó, filla natural del rei Ferran II (Ferrando / Escartí 1992). Certament, crida l'atenció que la reina Isabel s'interessés per una obra redactada en una llengua que li era aliena. Però cal tenir en compte que per aquells anys encara no es donaven molts dels prejudicis lingüístics sobre les llengües hispàniques altres que el castellà que observarem posteriorment entre els castellanòfons. Sor Aldonça va poder conèixer de boca de la seua predecessora el possible desig de la reina Isabel d'obtenir un «trellat» del text villenià, desig que no implicava un encàrrec formal. La possible manifestació d'aqueix desig podria haver justificat la utilització per sor Aldonça del seu ambiciós recurs publicitari, sobretot després que el rei Ferran sol·licités un exemplar de *Lo Quart del Cartoixà*. En tot cas, és inimaginable que sor Aldonça hagués manipulat la reina Isabel sense el seu consentiment.

D'altra banda, la pràctica identitat textual entre les dues seccions de la *Vita Christi* sobre la passió de Jesús i l'esmentat *Tractat de la passió* confirmen la fidelitat del text imprès a l'original. Això sembla excloure que sor Isabel fos responsable d'una eventual ornamentació, pràcticament imperceptible, de les altres parts de la seua *Vita Christi*. Aqueixa operació, en cas d'haver-se dut a terme, s'hauria produït en preparar l'exemplar per a la impremta. En la primera impremta valenciana solia ocórrer així, tal com podem comprovar, per exemple, amb el text de la *Vida de sant Honorat* (1495) (Ferrando 1999). És en aquesta hipotètica operació de revisió textual en la qual podria haver intervingut, en tot cas a petició de sor Aldonça, Miquel Peres, el probable autor material de la dedicatòria i del capítol final de l'obra. Hi ha algun indici lingüístic que apunta en aquesta direcció. Ja m'he referit a la presència d'*acaminar*—variant predilecta de Miquel Peres, encara molt viva en les comarques centrals valencianes— en la dedicatòria i en el capítol cxxxviii de la *Vita Christi* («anant e *acaminant* de nit e de dia»). També es dona en el capítol cxliii un cas de l'ús de la preposició *ad* («per què voleu, Senyor, sia allargada la vida *ad* aquells que en amaritut d'ànima posseeixen los dies seus?»), la presència del qual, en textos literaris valencians de l'època, es limita pràcticament a Miquel Peres. Tant *acaminar* com *ad* eren les formes col·loquials preferents del parlar de València i del seu entorn, com encara ho són avui, i, per tant, no és descartable la interferència d'un possible caixista autòcton. Encara que aquests arguments lingüístics no són suficientment probatoris de la intervenció de Peres, no es poden menystenir, atesa la seua excepcionalitat en els textos literaris de l'època. En tot cas, vista la quasi identitat textual entre la part de la *Vita Christi* procedent del *Tractat de la passió* i la resta de l'obra, la hipotètica operació estilísticament ornamental de Miquel Peres hagué de ser molt limitada. Més aviat caldria deduir que exemples com els citats poden ser indicis que ell va ser l'encarregat de confeccionar l'exemplar de la *Vita Christi* destinat als impressors. Val a dir que, si fos així, ho va fer amb un escrupolós respecte a l'original.

El text de la *Vita Christi* de sor Isabel editat en 1497 és una excel·lent mostra de la *scripta* valenciana de les primeres dècades de la impremta valenciana (Ferrando 1999), que comença a distanciar-se de la 'norma' cancelleresca per a acostar-se a les realitzacions lingüístiques més generalitzades entre els seus receptors més immediats, el públic valencià (Ferrando en premsa). L'examen dels trets gràfics, gramaticals i lèxics de la *Vita Christi* permet advertir la presència d'una certa variació, com

era freqüent en els textos literaris de l'època. Aquesta variació és en part atribuïble a les fonts, però en part també es deu a la coexistència de certes variants formals (Casanova 1998). A continuació exposem els trets lingüístics més destacats de l'edició de 1497, fidelment reproduïts en l'edició de Miquel i Planas (1916) i majoritàriament respectats en l'edició modernitzada d'Escartí (2011):

a) en l'aspecte gràfic-fonètic, s'adopta en alguns casos el grup culte *nct* (*sanct, junct, unctat, punct, planct*); es recorre al dígraf *ch*, d'influència castellana, per a reproduir la consonant palatal africada en posició no final de paraula (*chiquet, chiular, clocha, desempachar, endechadores, mecha*); es representa generalment per *ç* el grup culte *tç* dels grecismes (*baptizaren, escandalizau, pactizat, profetizat, solemnizar, tesaurizēs*); es tendeix a grafiar amb *a* la *e* pretònica de paraules com *sancer, llançol, llauger, malair, sagell* (són casos diferents *resplandir, arrancar, maravellar*, i també *traure* i *jaure*, que eren les formes més generals del català medieval); es reflecteix amb *ix* la palatalització de *s* davant consonant velar (*peixcador, ixqué, naixcut, mereixqueren, pereixquen, vixquí, posseixquen, servixquen*); i es prefereixen les variants artificials híbrides en *-eix* (*parteixc, avorreixca, segueixcau, serveixquen*) de les formes verbals incoatives enfront de la minoritàries en *-esc* de la llengua cancelleresca (*llanguesc*) i en *-ixc / -ix* de la llengua col·loquial de València (*perixc, partixcau, punix*);

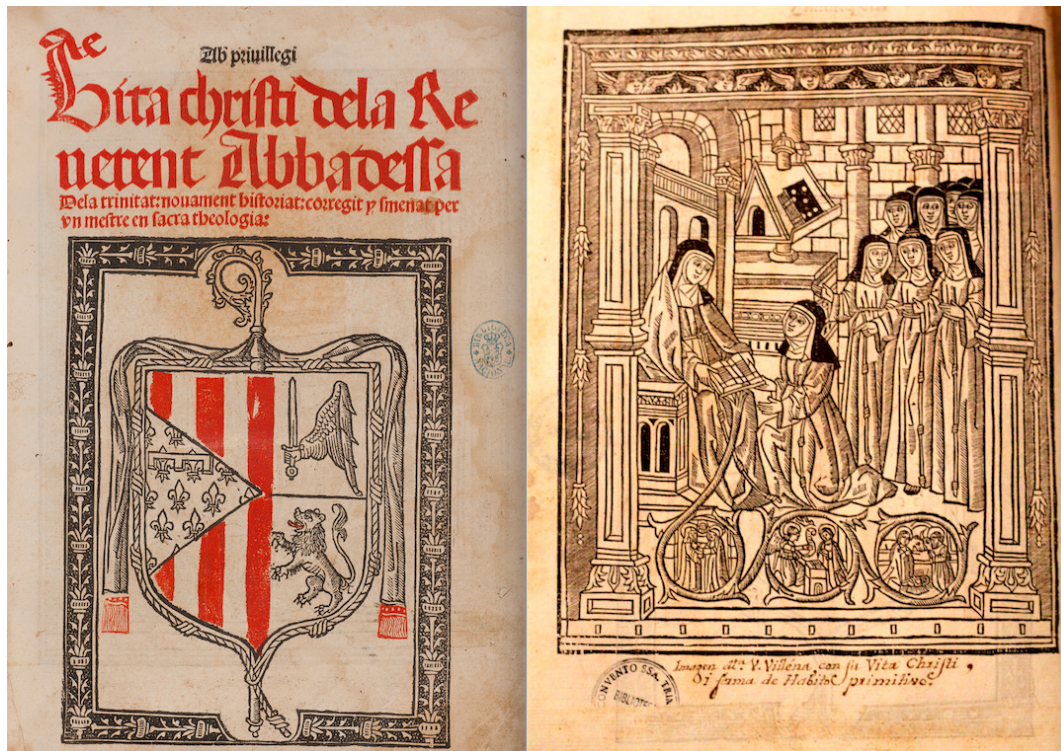
b) en l'aspecte morfològic, es prefereixen les variants en *-ea* (*agudea, amplea, bonea, durea, etigrea, fluixea, fortalea, franquea, granea, grossea, infantea, llarguea, paralitiqua, perea, pobrea, privada, redonea, tendrea*, etc.) a les variants en *-esa* (*altesa, malesa, saviesa*); es prefereix el sufix culte *-ista* al popular *-iste* (*psalmista, Baptista*, però també *Baptiste*); s'opta preferentment per les formes reforçades dels demostratius i per la seua triple gradació (*aquest, aqueix*, etc., amb un exemple excepcional d'*eixos*, cap cas d'*est* i diversos casos d'*aquestos*); s'observa la invariabilitat del numeral *dos* (*dos germanes*); s'adopta generalment la desinència *-e* per a la primera persona del singular del present d'indicatiu de la primera conjugació (*demane, comence, cerque, estime*, però excepcionalment es conserva sense desinència en contextos més o menys formularis: *deman, jur, ofir, recoman*); es prefereix la forma *est* de la segona persona del singular del verb *ser* a les molt minoritàries *es* i *eres* (*doncs, est tu rei?*; *sols eres dit lo deixeble amat*); s'opta per la variant *véu*, literària a València, i no per la més popular *viu*, per a la tercera persona del perfet simple de *veure* (*el véu plorar*); en canvi, es prefereix quasi absolutament per a la tercera persona del singular del perfet de *ser* la variant popular *fon* en lloc de *fonc*, llavors més literària a València; i alternen les formes fortes i febles del perfet (*hac / haguè*).

c) en l'aspecte sintàctic, es tendeix a usar la preposició *a* davant complement directe de persona i en alguna ocasió de cosa (*mirant a Jesús; no mira a les obres*); *u* i *un* alternen com a pronom indefinit (*u dels àngels; un dels privats de Pilat*); es prefereixen les construccions amb *lo que* a les molt minoritàries amb *ço que* (*lo que ara desitjan; ço que és transitori*); no apareixen casos d'oracions finals introduïdes per *per a que* (*cerca infinides astúcies perquè els puga importunament temptar*); es prefereix *com a* per a les oracions comparatives (*cridaven com a cans rabiosos*); abunden les subordinades d'infinitiu (*sols lo meu remei és*

plorar e dolre l'absència del meu senyor); es tendeix a prescindir de la conjunció *que* en les completives (*pregaren-lo humilment, la senyora e Josep li plagués llogar-los la sua casa*); s'observa la concordança del participi de passat (*les coses que fetes havén*); es recorre molt sovint a les construccions amb gerundi (*E, dient açò, totes les forces li falliren*) i amb ablatiu absolut (*E, dit açò, dreçà's e besà les mans del Senyor*); alternen diferents perífrasis d'obligació *vostra mercé li ha a fer / les obres que té a fer / no s'ha de fer per via humana / li convenia cuytar; no y calrà pus disputar; sols un moment no deurién partir-se de vós*); i, en l'ordenació de la frase, és freqüent l'ús del verb *in fondo* (*al Pare eternal de tot lo que tractat e menejat havia*); i

d) en l'aspecte lèxic, la *Vita Christi*, amb els seus aproximadament 5.000 lemes, segons els càlculs d'Emili Casanova (1998: 101), és una rica font d'informació sobre els cultismes, els neologismes, el lèxic literari valencià en general i les preferències valencianes de l'època. Així, al costat dels cultismes i neologismes que ja hem adduït més amunt i de molts altres que observem en la llengua literària valenciana del moment (*acerbitat, ànimo, aposentar, donaire, dulcíssim, estrado, fondo, honorificència, inaudit, infirmitat, inviscerar, manto, modo, multíssim, palàcio, recibir, reparo, superbo, supèrflu, triümf, trono, etc.*), podríem oferir una llarga llista de termes literaris usats correntment, de preferències lèxiques i variants formals valencianes (generalment compartides pel català nord-occidental i no desconegudes en molts casos en el català oriental) i de formes col·loquials que sor Isabel usa exclusivament o en alternança amb els geosinònims més generals de la llengua (*a soles; acabussar; acaçar* (però no *empaïtar*), *acaminar / caminar; aconseguir* (però no *alcançar*); *aforrar-se; amprar* (però no *manllevar*); *acurtar* (però no *acurçar*); *agranar; aïnes; alçar / llevar* (però no *aixecar*); *alcavor; alende; almorçar; alqueria; anyell* (i no *corder*); *aplegar / plegar / arribar; arrapar; (as)seure / (as)siure / assentar; aturar; aüic; aürtar; ausades; bajania; banyar; basques de cor; bassa; bellota; blavures / nafres; bocinada; bursada; calfar / escalfar; càlzer; canes; cantó; castic; cendemà; clot; collada* (però no *clatellada*); *cossegulles; covarca; davall / sots; deixar / lleixar; desansiat; deseixir; desfici; eixerrat; embaixador; empastre; empenta; endormiscat; entabuixar; entropessar / ensopegar; entegre; envides; escalivat; escaló / graó; espantar; espill / mirall; espessura; estiragassat; fartar / sadollar; febra; flassada; forrar; furtar; gemecar; gigant; guardó / premi; hereter / hereu; hui / avui; huit; juí (juïns); junc; llavar; menejar; merluça; mitat* (però no *meitat*); *montanya / muntanya; muró; murta; nocés* (però no *bodes*); *peça / moment / espai / estona; pereós; pesebre; polseguera; ramàs; punir / castigar; rabiós; rabosa* (però no *guineu*); *rael / raül; rama* (i no *branca*); *redó; regalar* 'fondre'; *recialles; resurt; romeret* 'romer'; *romiatge* (i no *romeria*); *servici / servei; tapí; tesor / tresor; torbar; trellat; unflar / inflar; veiar; verdader / vertader; vesprada / horabaixa; xic / petit; xiquet / infant; xiular*). El recurs a la *variatio* sinonímica (*cadira o escabell; casa e porxet; complaure e llogotejar; debades o en va; eixampla e obre; hídries o gerres de pedra; eixerrada e fugitiva; oi e abominació; sanats e guarits*) hi sol tenir més una finalitat explicativa o intensificadora que no la merament ornamental. De vegades aquesta *variatio* té connotacions geosinonímiques (*bufets, bocinades e collades; llogarets e alqueries; regalava e fonja; vol e ama*). Altres vegades és purament formal, alternant la variant popular i la culta: *ceguedat / ceguetat; degú / negú; demoni / dimoni; engüent / ungüent; esturment / instrument; paraís / paradís; volentat / voluntat*). I, com els seus contemporanis Martorell o Corella, sor Isabel va recórrer a alguns castellanismes més o menys corrents en la llengua literària (*reparo, estrado, folgar, fondo, palàcio, traje, trono, etc.*), de connotacions generalment cultes, però a diferència d'aquells dos escriptors n'utilitza altres que

encara eren poc freqüents, com *acallar*, *ataviu*, *comarca*, *cortapisa* [d'una *gonella*], *debaix*, *despedir-se*, *endexadores* 'ploraneres', *en descuit*, *infundir*, *nóvio* o *loçana*, que suggereixen una certa familiarització amb el castellà. Alguns, com *coixo*, *coces*, *ganado* o *manto* havien penetrat ja en el català de València, que tendia a adaptar-los.

Portada i il·lustració de l'edició de València, 1513

4. Les edicions de 1513 i 1527. Abast de la revisió lingüística

La *Vita Christi* ja no es va tornar a editar fins l'any 1513. Va haver de competir amb una gran quantitat de productes cristològics o paracristològics que a penes deixaven marge per a una ràpida reedició, més encara tractant-se d'un llibre tan voluminós i costós. La nova edició va començar a fer-se realitat en la primera meitat del 1513. La van iniciar conjuntament Jordi Costella i Joan Vinyau, que encara col·laboraven pel juny del mateix any, tot i que les desavinences entre tots dos derivaren en el fet que només Jordi Costella va assumir la finalització de la nova estampació. La reedició, que es va acabar d'imprimir el 12 d'octubre de 1513 «en lo carrer de la Verge de Gràcia», on Vinyau tenia els seus tallers, reproduïx la dedicatòria de sor Aldonça de Montsoriu, però no ens aclareix de qui va partir la iniciativa. En canvi, en la portada i a continuació del títol original de l'obra, es presenta el text com a «novament historiari, corregit y smenat per un mestre en Sacra Theologia», del qual no se'n diu el nom (Serrano 1898: 97-99).

Dos segles i mig més tard, Agustín Sales (1761: 103) ens informava que l'edició de 1513 es va realitzar «sent abadessa VIII la noble sor María Madalena Escrivà». No sabem si aquest nom correspon al de sor Maria Escrivà, filla, probablement natural, de mossèn Joan (Ram) Escrivà, mestre racional del regne de València. Si fos així, la vuitena abadessa, sor Maria Magdalena Escrivà (1512-1519), hauria conviscut uns quants anys amb sor Isabel de Villena. De fet, també van conviure amb ella les quatre abadesses que van succeir sor Isabel: sor Àngela de Montagut (fins a 1495), sor Aldonça de Montsoriu (fins a 1504), sor Violant Roig (fins a 1507) –filla de l'escriptor Jaume Roig– i sor Francesca Saïdia (fins a 1512). És probable que la iniciativa de l'edició de 1513 i l'encàrrec de la seua correcció prèvia haguessen partit de sor Maria Magdalena Escrivà, una abadessa també compromesa amb la línia reformista de sor Aldonça i que, en 1519, aconseguia del papa Lleó X una butlla per la qual anul·lava el privilegi que les dames de la noblesa local, prèvia autorització eclesiàstica, poguessen pernoctar en el monestir (Benito 2008: 140). No es pot descartar que en la iniciativa de l'edició de 1513 hagués incidit el fet que el 24 de maig del mateix any havia aparegut a València una reedició de *Lo Quart del Cartoixà*. Es repetia així la mateixa història competitiva que en les primeres estampacions de la *Vita Christi* villeniana i de *Lo Quart*. En tot cas, l'anònim «mestre en Sacra Theologia» que va corregir el text de sor Isabel, ho va fer a consciència i tenint davant no sols l'edició de 1497, sinó també el *Tractat de la passió*. Avance que no es va limitar a les errades tipogràfiques, sinó que en va fer una revisió gramatical i estilística d'una certa ambició, obeint probablement unes directrius religioses i lingüístiques ben definides. Veiem-ne les circumstàncies, l'abast i els resultats.

Per aquells mateixos anys, una altra abadessa, la del monestir de Santa Catalina de Sena, de València, sor Anna Torrella, feia publicar una *Vida de la seràphica sancta Catherina de Sena* (1511), «per un reverent mestre en Sacra Theologia molt bé e diligentment corregida y examinada», en el pròleg de la qual es manifestava el propòsit de fer-ho «no curant, emperò, de servir estil poètic ni modo artizat en lo arromançar, sinó planament e grossera, segons lo meu modo comú de parlar». I afegia, en possible al·lusió a les artitzades hagiografies de Miquel Peres, que «açò he fet tant per esquivar semblants modos, los quals als religiosos no satisfan, quant encara perquè moltes vegades en coses devotes y espirituals fan perdre la sentència e la intel·ligència de la istòria, especialment entre los indoctes e ignorants, segons són per la major part les dones e altres persones semblants, per amor de les quals he volgut pendre principalment, après Déu, aquesta fatiga e treball». Les destinatàries d'aquesta nova traducció feta per fra Tomàs de Vesach ja no seran les monges del monestir dominicà femení, sinó el poble cristià en general. La traducció de 1511 venia a reemplaçar així la retoricada versió de Miquel Peres, *La vida de sancta Catherina de Sena* (1499) (Ferrando 2013: 138).

No se'ns escapen els paral·lelismes entre les dues edicions de la *Vida de santa Caterina de la Sena* (1499 i 1511) i les dues de la *Vita Christi* (1497 i 1513). S'havia produït un canvi de gustos estètics, fruit d'una nova conjuntura cultural, en què, mort Corella (1497) i amb una noblesa local cada vegada més implicada en els afers de la Monarquia hispànica –guerra de Granada, intervencions militars al Rosselló, Nàpols i Navarra– havia entrat en crisi la prosa cultista generada per la noblesa

autòctona o pels escriptors al seu servei. Els nobles havien substituït un registre lingüístic propi de la seua classe social, com és la «valenciana prosa», per una llengua aliena prestigiosa, el castellà de la Monarquia hispànica, com a element marcador de diferenciació social. Malgrat la relativa senzillesa del seu estil, la *Vita Christi* isabelina era vista, més enllà de la primera dècada del segle XVI, com una obra aristocratitzant. Per tant, si es volia assegurar la viabilitat d'aquest text com a producte editorial es feia necessari adaptar-lo a la sensibilitat piadosa de les primeres dècades del segle XVI, tal com havia procedit sor Anna Torrella amb l'hagiografia de santa Caterina de Sena encarregada a Vesach. Dit d'una altra manera, convenia actualitzar els objectius ja exposats en 1497 per sor Aldonça de Montsoriu: que el text fos realment accessible a «tots los qui en aquesta breu, enugosa e transitòria vida viuen» –de fet, a les dames de bona posició social, nobles i burgeses– i no sols a les monges de la Trinitat. D'altra banda, no es pot oblidar que la *Vita Christi* va ser un llibre que, a més de ser font d'informació per als predicadors i instrument de meditació privada per a religioses i seglars, era objecte de lectura pública, una dimensió que exigia la màxima comprensibilitat.

Fixem-nos ara en l'abast d'allò «corregit y smenat» en l'edició de 1513. L'àmplia operació revisora de l'anònim «mestre en Sacra Theologia» mereixeria un examen molt més ambiciós del que oferisc ací seguidament, fet a partir d'una comparació entre diversos paràgrafs d'ambdues redaccions escollits a l'atzar (Ferrando 1993: 128-130). Els paràgrafs sotmesos a coteig, que extracte i numere oportunitat, inclouen la majoria dels tastos ja realitzats per Miquel i Planas (1916: III, 373-375). Concretament, afecten els capítols I, LXXXIII i LXXXVI. Són els següents (la doble barra serveix per a separar el text de l'edició de 1497, que va en primer lloc, del text de l'edició de 1513, que apareix en segon lloc, i la cursiva, per a destacar les paraules o frases objecte de correcció):

Capítol I

[1] *Car* venint e acostant-se // Venint e acostant-se

[2] *Sa* Magestat delliberava // *la* Magestat *divina* delliberava

[3] *e* que, per a fer *aquesta* obra tan alta, era necessari *sa* clemència devallàs en la terra de la captivitat, hon eren *exel·lats* los miserables fills de Adam, *e sabia* molt cert que en tota la dita terra no y havia posada decent *per a Sa Altesa reposar*; *per què* li plagué manar e ordenar que fos fabricada huna tal posada com a *Sa Magestat* pertanyia // *vist* que, per a fer *una* obra tan alta, era necessari *la sua* clemència devallàs en la terra de la captivitat, hon eren *bandejats* los miserables fills de Adam, *e sabent* molt cert que en tota la dita terra no y havia posada decent *per a reposar la sua real y divina Altesa*; *per tant* li plagué manar e ordenar que fos fabricada huna tal posada a *la Magestat sua*

[4] serà trobada *scala a pujar* // serà trobada *la scala per a pujar*

[5] partí *de aquí* prestament // partí prestament

[6] dolors no recomptables // dolors innumerables

[7] del seu *ganado* // del seu *bestiar*

[8] cascuna vegada «dolor meus renovatus est» // cascuna vegada *que me'n recorde* «dolor meus renovatus est», *la mia dolor se renova*

[9] nenguna persona *no pot* dir que ans de aquesta Senyora y haja *agut semblant a Sa Senyoria* en tot lo universal món, ne après, en lo esdevenidor temps, *egual a Sa Mercé nenguna no s trobarà* // nenguna persona *pot* dir que ans de aquesta senyora y haja *hagut altra semblant a ella* en tot lo universal món, ne après, en lo esdevenidor temps, *nenguna que li sia igual trobarà*.

Capítol LXXXIII

- [10] tanta *de* dolor // tanta dolor
[11] voluntat del fill meu // voluntat *del* Senyor, fill meu
[12] lo seu cor vengué a esclatar // lo seu cor vengué *quasi* a esclatar
[13] veure [...] a vós, *vida* mia // veure [...] a vós, *sperança* mia
[14] O, *ma filla!* // O, *filla mia!*
[15] ab nenguna persona de ells aconsolar *no us* poreu [...] ni a les gents que d'ací iran allà *no us* gosareu mostrar // ab nenguna persona de ells *vos* poreu aconsolar [...] ni a les gents que d'ací iran allà *vos* gosareu mostrar
[16] *car* ara hauríeu vós, ma filla, mester la companyia // *perquè* ara hauríeu vós, ma filla, mester la companyia
[17] gran *peça* // gran *estona*
[18] tanta pena per ell portada és a mi singular delit // tanta pena per ell portada *m'és* a mi singular delit
[19] anima mea, *car* aquesta serà la condició mia // anima mea. *Aquesta* serà la condició mia
[20] en la *dolçor* sua reposa e se adelita la ànima mia // en la *sua dolçor* reposa e se adelita la ànima mia
[21] *E Sa Mercé* respòs que *no nenguna* // *Hi ella* respòs que *nenguna*
[22] dexant tot *lo rest* // dexant tot *lo restant*
[23] de sa divina *clemència* // de sa divina *sapiència*
[24] vol que *lo dit fill* seu senta // vol que *lo fill* senta
[25] feu-me gràcia de pendre una somereta [...] e *que* vós pugau cavalcar // feu-me gràcia de pendre una somereta [...] *ab la qual* vós pugau cavalcar
[26] desijoses de *servir Sa Senyoria* // desijoses de *servir-la*

Capítol LXXXVI

- [27] *començà* a rahonar les passions sues a *Sa Mercé*, prenint gran descans de *menudament dir-les* a Sa Senyoria e specialment li *recomptà* // *començà-li* a rahonar les passions sues, prenint gran descans de *contar-les-hi sovint* e specialment li *comptà*
[28] O, *ma Senyora!* Y quant me fóra yo més alegrada de la *venguda de vostra mercé* si // O, *Senyora mia!* Y quant me fóra yo més alegrada de la *venguda vostra* si
[29] *car Vostra Senyoria* pot ésser certa // *car, Senyora, podeu ésser* certa
[30] *hi* acostà's *Sa Mercé*, ensemps ab *la dita* dona, al breç // *E* acostà's, ensemps ab *la* dona, al breç
[31] vós, *vida* mia // vós, *vida* *hi sperança* mia
[32] beneyt fon lo dia que *Vostra Senyoria* entrà en aquesta cova // beneyt fon lo dia que *Vós* entràs en aquesta cova
[33] *car*, ab tot que ell en lo seu jovent seguirà los apetits [...] e *ocuparà* la vida sua [...] e *finarà* la vida // *car*, ab tot que ell en lo seu jovent *seguixca* los apetits [...] e *ocupe* la vida sua [...] e *feneixca* la vida
[34] que ab tot lo *veurà* en pena [...], lo *confessarà* rey // que ab tot lo *veja* en pena [...], lo *confesse* rey
[35] s'adreçà a Sa Senyoria, no podent-se separar de *Sa Mercé* // s'adreçà a Sa Senyoria, no podent-se separar de *la sua divinal presència*

Com podem constatar, els canvis introduïts han comportat:

- a) la regularització ortogràfica (*bagut* per *agut* [9]);
- b) la supressió més o menys sistemàtica dels tractaments cortesans de sor Isabel de Villena, generalment mitjançant el recurs a la pronominalització ([2], [9], [21], [26], [27], [32]);
- c) una sintaxi més pròxima al llenguatge col·loquial ([3], [4], [9], [10], [14], [15], [20], [25], [28], [33], [34]);
- d) una modernització lèxica ([2], [6], [16], [22], [27]);
- e) una millor adequació lèxica ([7], [17]);
- f) una simplificació estilística ([1], [5], [19], [21], [24], [35]);
- g) una millor precisió semàntica, a voltes condicionada per consideracions teològiques ([9], [12], [13], [18], [23], [25]); i
- h) una millor adequació a l'estructura general de l'obra ([8]).

Totes aquestes modificacions revelen que ens trobem davant un corrector dotat d'una fina sensibilitat lingüística, literària i teològica. Molts altres exemples aïllats així ho confirmarien. Per exemple, va substituir *camparia* per *acamparia*, *servís* per *servirs*, *importable* per *incomportable*, etc. Però en general va ser molt escrupolós quant al respecte al text de la nostra abadessa, fins al punt que va incórrer en certes incongruències, com quan va optar per conservar l'arcaic *engeny* per *enginy*, l'excèpcional *ad aquells* per *a aquells*, els castellanitzants *ataviu*, *coixo* o *fondo* pels genuïns *ornament*, *coix* o *fons*. El corrector va combinar així la fidelitat al llegat de sor Isabel amb un acurat *aggiornamento* lingüístic de la seua obra, una opció que converteix el contrast textual d'ambdues edicions en una riquíssima font per a l'estudi filològic.

L'interès lingüístic de l'operació s'incrementa més encara en comprovar que l'anònim corrector ha «smentat» el text de 1513 no solament a la vista de l'edició de 1497, sinó també del *Tractat de la Passió* esmentat anteriorment. Per a demostrar-ho, reproduisc a continuació els fragments d'aquest *Tractat* editats per Hauf (2006: 33-36), que ja he comentat més amunt amb un altre propòsit, oferint-ne entre parèntesis les divergències textuais amb les edicions de 1497 i 1513:

Capítol CXLII

E, venint lo vespre, lo Senyor se apartà ab la senyora mare sua. E, trobant-se a soles, les entràmenes de Jesús foren travessades de dolor per la pietat que havia de la pena intrínseca que veyá passar a la sua tant amada mare. E, no podent-se parlar, fon lo plor entre ells tan piadós e dolorós (1497: tan dolorós; 1513: tan piadós e tan dolorós), que no basta lengua humana a explicar-o (1497: explicar-ho; 1513: explicar-ho). E lo Senyor, prenint esforç, ab la veu molt plorosa e piadosa, parla (1497: parlà; 1513: parlà) a (1497: ab; 1513: ab) la sua mare, e diu-li (1497: dix-li; 1513: dix-li):

–Molt caríssima (1497: cara; 1513: cara) e amada mare mia (1497: mare; 1513: mare), yo só vengut en aquest món per rembre natura humana. Són passats trenta-tres (1497: trenta e tres; 1513: trenta e tres) anys que yo calcigue aquesta terra de misèria e vall de làgrimes. Quantes congoixes (1513: congoxes) e dolors he passat, vós sola o (1497: ho; 1513: ho) sabeu, que en aquelles me aveu (1497: haveu; 1513: haveu) seguit e acompanyat! Ara és ja fnada (1497: fnida; 1513: fnida) la mia peregrinació (1497: peregrinació mia; 1513: peregrinació mia), e la companyia vostra e mia, tant (1497: tan; 1513: tan) amada, se té a partir e separar, e ja la familiaritat de aquesta humanitat mia a vós tan amable, la qual vós haveu parit e nodrit en la present vida, haver no podeu, car per cruel mort serà de vós separada.

E la piadosa e amable mare, que ou (1497: hou; 1513: hoï) açò, axí li fon fort e cruel novell (1513: nova), com si totalment (1497: del tot; 1513: del tot) ho ignoràs. E, no podent lo seu cor sufferir tanta dolor, caygué esmortida sobre los braços del seu Fill, posant lo cap sobre los seus pits.

Ara pense cascú de nosaltres (1497: cascú; 1513: cascú) quanta era la dolor de Jesús, tenint axí la sua Mare, qui tan tendrament amava! E les làgrimes del Fill banyaven tota la cara de la Mare [...]

Capítol CCXIV

E, venint davant la creu, agenollaren-se (1497: agenollaren-se tots; 1513: agenollaren-se tots), adorant lo Senyor, e lançaren tan grans crits que paria volguessen sclatar (1497: esclatar; 1513: sclatar), vehent lo seu Senyor e mestre tan amat axí mort e la sua persona tan lacerada e nafrada (1513: tan nafrada). E, lançant-se als peus de la sua dolorosa mare, aquí (1513: allí) cuydaren del tot morir (1513: cuydaren morir), demanant-li perdó de cor, que de lengua parlar no podien. E la gloriosa, revenint en tanta dolor e làgrimes que paria lavors començàs la pena sua, car natural cosa és a la persona dolorada que, vehent (1497: veent; 1513: veent) les persones que senten (1497: que s senten; 1513: que s senten) e s dolen de la congoxa e pena (1497: pena e congoxa; 1513: pena e congoxa) sua, lavors (1497: lavós; 1513: lavors) s'atendreixen (1497: s'atendrexen; 1513: s'atendrexen) totes les sues dolors, e per làgrimes abundoses manifesten e comuniquen a la persona qui amen la dolor sua, que per lengua explicar no poden.

E axí, aquesta senyora, turmentada per tanta dolor, vehent (1497: veent; 1513: vehent) davant si aquelles persones que al seu fill amaven tan cament, perdé lo parlar e totes les forces, e caygué esmortida. E tots los que aquí eren revengueren en tan (1497: tant; 1513: tan) grans crits e plors, cuydant perdre la mare ab lo fill.

E Magdalena, que estava mes morta que viva, prenia esforç per ajudar a la senyora, e fregava-li les mans, ab sospirs e plors que lo cor trencaven als miradors, e, tots ab un crit, suplicaren (1497: supplicaven; 1513: suplicaven) la senyora mare prengués esforç a passar la sua dolor, si no, que tots perien (1497: peryen; 1513: peririen) perden sa senyoria (1513: a ella), car après lo seu excel·lent fill no tenien altre govern ni reparo sinó la vida sua.

E tornant la senyora del seu esmortiment (1497: ab aquests crits del seu esmortiment; 1513: ab aquests crits del seu esmortiment), lançà un dolorós sospir que paria volgués rompre per lo cor, e dix:

–*Miseremini mei, miseremini mei, saltem vos, amici mei, quia manus Domini tetigit me.* Volent dir: «O, amichs e germans meus! Ajau pietat de mi! Ajau pietat de mi (1497: Hajau; 1513: Ajau), car la mà del Senyor m'ha tocat en la cosa a mi pus cara que la vida: lo meu fill tan amat à (1497: ha; 1513: ha) donat a mort per salvar los servents seus!».

No és difícil advertir que el minuciós «mestre en Sacra Theologia» es va prendre la llibertat d'escollir, entre la solució del *Tractat* i la de l'edició de 1497, la que considerava més adequada i correcta. Però entre aquestes solucions hi ha algunes que només es basen en el *Tractat*. Així, «do plor entre ells tan piadós e tan dolorós» (1513) només pot provenir de «do plor entre ells tan piadós e dolorós» (*Tractat*), i no de «do plor entre ells tan dolorós» (*Vita Christi*, 1497). La conseqüència que d'açò es desprèn és molt clara: per al corrector, el text del *Tractat* és el mateix que s'ha incorporat a la *Vita Christi*, i no solament el coneixia, sinó que no l'hauria tingut en compte si no li hagués constatat que també era obra de l'abadessa.

El text de 1513, que va il·lustrat amb una notable profusió de xilografies, encara es reeditarà en 1527, en aquesta ocasió a Barcelona, als obradors de Carles Amorós, però afegint com a reclam publicitari que el text havia sigut corregit «ab les cotacions novament tretes en los marges, las quals fins assí en nenguns no són estades tretes, amb moltes noves històries» i amb un increment de xilografies. Aquesta inclusió de material de suport visual en un llibre com la nostra *Vita Christi* tenia la «finalitat d'ajudar a contemplar amb els ulls de la ment allò que el text descrivia o pintava mitjançant les paraules» (Hauf 2011: 375). No sabem fins a quin punt pesà en la iniciativa barcelonina la presència o la influència a la ciutat comtal de monges valencianes procedents del monestir de la Trinitat, de la ciutat de València. El 1494, el xativenc Pere Garcia, bisbe de Barcelona, havia aconseguit de sor Aldonça de Montsoriu que hi enviés quatre clarisses de la Trinitat, de València –sor Elionor de Vilarig, sor Isabel d'Alpicat, sor Jerònima Penarroja i, com a abadessa, sor Aldonça Roís de Corella, germana de Joan Roís de Corella–, per fundar el convent de Santa Maria de Jerusalem. Després, sor Aldonça Roís de Corella i sor Elionor de Vilarig passaren al monestir de Santa Maria de Pedralbes per reformar-lo (Benito 2008: 141; Soler 2014: 125-129, citant Guia). Fos com fos, el fet evident era que el mercat per al llibre en català es feia cada vegada menys rendible davant els avantatges de l'edició en castellà. El castellà ja s'havia convertit en la llengua de prestigi, i obres de l'estil de la de sor Isabel no solament evocaven un món medieval poc d'acord amb els gustos del moment, sinó que havien de competir amb unes altres de naturalesa similar que començaven a circular en el castellà àulic, convertit aviat en llengua de cultura i llengua de classe d'una bona part de la noblesa autòctona.

El nou context explica que un altre *best-seller* de la literatura piadosa del moment, com l'*Espill de vida religiosa* (Barcelona, 1515), obra anònima d'un franciscà valencià, comencés a ser reiteradament editat en castellà, sota el títol d'*El Deseoso*. Amb el canvi de títol es buscava evitar l'associació del producte amb l'edat mitjana. Solament la major resistència femenina a la castellanització literària en aquelles primeres dècades del segle XVI explica que encara hi persistís un mercat per a un llibre en català tan voluminós com la nostra *Vita Christi*. Però n'era l'excepció. Per aquells mateixos anys, a València, un religiós dominic va traduir al català els *Diàlogos de la seràfica Caterina de Sena*, que dedicà a sor Jerònima d'Aragó, filla natural de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, monja del convent dominicà femení de Xàtiva. Malgrat la dedicatòria a una monja d'ascendència reial i la reivindicació de l'obra

de la popular santa italiana per humanistes com Lluís Vives –no debades els *Diàlogos* eren vistos com si fossen una diàlegs renaixentistes–, el tractat ja no podrà aspirar a la lletra de motle. La dada confirma el canvi de paradigma cultural produït arran de la consolidació d'una Monarquia hispànica de signe castellà.

Amb els anys, la *Vita Christi* villeniana es va convertir en un llibre destinat a l'oblit com a lectura espiritual. En descriure'l en l'inventari dels béns que van pertànyer al duc de Sogorb, Francesc d'Aragó (1561), se'ns informa que era «un libre de empremta en llengua valenciana, intitulat *Vita Christi*, de la reverent abadesa de la Trinitat, ab unes cubertes de fusta y tancadures de cuyro vermell y caps de llautó, molt vell y usat» (Ferrando / Escartí 1992). Descripció que ben bé val com una metàfora d'un nou moment cultural en què un producte com la *Vita Christi* isabelina també s'associava a un passat medieval. Es percebien com a antiquades no solament la mena d'espiritualitat de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, sinó també la llengua i l'estil en què va ser redactada, que ja no era la de les elits.

5. Conclusions

L'expressió de l'espiritualitat no és aliena al pas del temps i al context en què es manifesta. En el cas de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, hem vist com la difusió d'una vida de Jesucrist, inspirada en la tradició de les *Meditationes vitae Christi*, va anar adaptant-se, al llarg de mig segle aproximadament (c. 1463-1513), a l'evolució de la sensibilitat religiosa i lingüística. Sor Isabel concebé la seua biografia de Jesús –a través dels ulls de Maria, de la Magdalena i de les dones amb qui tractava– com un instrument al servei de la formació i de la devoció de les seues monges de la Trinitat. Però buscà sobretot despertar l'afecte envers els personatges centrals del seu text. La llengua i l'estil estaven al servei d'aquest doble propòsit.

Una bona part de l'èxit del *Tirant* s'explica perquè era un doctrinal de cavallers. Paral·lelament, la *Vita Christi* de sor Isabel esdevingué un doctrinal de dames piadoses (Hauf 1991: 123). Si aquesta mantingué una resposta editorial més prolongada que el *Tirant* –reeditat el 1497, però ja en castellà el 1511– i se'l documenta sovint als inventaris fins a mitjan segle XVI potser fou per la major impermeabilització de les dones als canvis culturals, lingüístics i de sensibilitat religiosa que començaren a operar-se a ca nostra ja des del regnat dels Reis Catòlics, però sobretot a partir del de Carles I (Ferrando 1983; Ferrando / Nicolás 2011: 199).

La gènesi de la *Vita Christi* es retrotrau probablement a mitjan dels anys seixanta del segle xv, quan sor Isabel va ser elegida abadesa de la Trinitat. L'obra, en origen, degué ser un conjunt de textos destinats a la predicació oral per a les monges clarisses del monestir de la Trinitat de València. La comparació del *Tractat de la passió* amb les seues probables fonts revela la delectació de sor Isabel pel detallisme descriptiu i els diminutius en certs contextos de la seua narració. Si comparem

aquest *Tractat* amb la *Vita Christi* publicada en 1497, s'observa poc més que la regularització de la grafia i d'alguns aspectes de la morfologia. Només la dedicatòria i el capítol conclusiu signats per la nova abadessa, sor Aldonça de Montsoriu –aquella de manera explícita i aquesta de manera implícita, però probablement redactats tots dos per Miquel Peres–, acusen l'impacte estilístic de l'anomenada «valenciana prosa», una modalitat literària lligada als cercles de la noblesa culta de les darreres dècades del segle XV. L'edició es va presentar com a redactada «ab elegant y dolç estil» – un reclam exigít pel prestigi del magisteri estilístic de Corella–, però no es va traduir en alteracions mínimament rellevants en el text de sor Isabel.

La publicació quasi simultània de la *Vita Christi* (1497) d'Isabel de Villena i de *Lo Cartoixà* (1495-1500) de Joan Roís de Corella correspon a un moment de penetració de la *devotio moderna* a València, però també de creixent pressió antisemita, induïda per la política d'uniformització religiosa preconitzada pels Reis Catòlics. Ambdues obres, que procedeixen de dues persones vinculades al franciscanisme, posen molt d'èmfasi en la contemplació i meditació de la passió i mort de Jesús. Ara bé, mentre que l'obra de l'abadessa s'inspira en les *Meditationes vitae Christi*, opta per un estil senzill i alhora literàriament digne i aconsegueix presentar, des d'una òptica femenina, amb gran mestratge expressiu i sense a penes influència de la traducció de Corella, uns continguts marcadament medievals, incloent-hi els prejudicis antijueus (Hauf 1998), l'obra de l'insigne escriptor valencià recrea lliurement i en «valenciana prosa» el tractat de Ludolf de Saxònia i el converteix en una monumental cristologia dels misteris de la vida de Crist, molt sensible a les necessitats espirituals dels conversos (López 2008; Furió 2013).

Vint-i-tres anys després de la mort de la nostra abadessa, el text de la *Vita Christi* va ser objecte d'una minuciosa revisió per un anònim «mestre en Sacra Teologia» (1513), que comportà una depuració de molts elements ornamentals, i una actualització de la morfologia, la sintaxi i el lèxic, d'acord amb les noves tendències de la literatura piadosa en llengua catalana, ja de signe predominantment burgès. Les reedicions quasi simultànies de la *Vita Christi* i de *Lo Quart del Cartoixà* en 1513 es produeixen en un moment de crisi cultural i de canvis de sensibilitat literària i religiosa, però mentre els hereus de Corella es van limitar a encarregar a Jordi Costella la reimpressió de la versió de 1496, corregida pel seu autor, les monges de la Trinitat van saber interpretar millor les demandes del seu temps, ja que van haver de ser elles les que, guiades per unes motivacions sobretot religioses, van promoure l'adaptació del llenguatge villenià a les noves circumstàncies. En les seues correccions, l'anònim «mestre en Sacra Teologia» va saber actualitzar i perfeccionar gramaticalment l'obra de sor Isabel amb una competència i amb un gust ben remarcables i, fins i tot, va arribar a matisar algun concepte teològic sense alterar gens ni mica el fons de l'obra. La versió resultant, adaptada als requeriments espirituals del moment, va eixir així altament beneficiada. I és així com tornarà a editar-se el 1527, ara a Barcelona, en la que fou la darrera iniciativa per a mantenir viu el llegat espiritual de sor Isabel de Villena.

Bibliografia

- Alemaný, Rafael (1993) «Dels límits dels feminisme d'Isabel de Villena». *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. I. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 301-313.
- . (coord.) (1997-1998) «Lematització provisional del lèxic de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, VIII (1997), 7-36, y IX (1998), 63-98.
- Arronis, Carme (2015) *'La vida de la sacratíssima verge Maria', de Miquel Peres (1494)*. Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Benito Goerlich, Daniel (2008) *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y arte*. València, Consell Valencià de Cultura.
- Bellveser, Ricard (coord.) (2012) *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, dos volums. València, Institució Alfons el Magnànim.
- Cantavella, Rosanna (1987) «Introducció» a *Protagonistes femenins de la 'Vita Christi'. Isabel de Villena*. Barcelona, La Sal. Edicions de les dones.
- . (2005) «Isabel de Villena (1430-1490)», *Deu dones i el cristianisme*, Pere Lluís Font (ed.). Barcelona, Cruïlla / Fundació Joan Maragall, 139-155.
- . (2011a) «Intellectual, Contemplative, Administrator: Isabel de Villena and the Vindication of Women». *A Companion to Spanish Women's Studies*, Xon de Ros y Geraldine Hazbun (eds.). Woodbridge, Tamesis, 97-107.
- . (2011b) «Sobre la prosa d'art en Isabel de Villena», *Studia Philologia Valentina*, 13, 249-266.
- . (2013) «El denominat 'estil afectiu' en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena. Notes d'exegesi isabelina», *Els escriptors valencians del segle xv*, Germà Colón (ed.). Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 193-233.
- Casanova, Emili (1998) «La llengua d'Isabel de Villena», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, IX, 99-120.
- Colón, Germà (1999) «Entre el *Cartoixà* de Corella i el *Tirant*». *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Vicent Martines (ed.). Alcoi, Marfil, 125-132.
- Cortés, Josepa (2012) «Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement». *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, Ricard Bellveser (coord.). València, Institució Alfons el Magnànim, 713-733.
- Courcelles, Dominique (2012) «Espiritualidad femenina y teología trinitaria: sor Isabel de Villena, Valencia, finales del siglo xv», *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. I, Ricard Bellveser (coord.). València, Institució Alfons el Magnànim, 55-78.
- Escartí, Vicent J. (2011) «L'obra literària d'Isabel de Villena», estudi introductor a Isabel de Villena, *Vita Christi*. València, Institució Alfons el Magnànim, 15-42.

- Escartí, Vicent J. (ed.) (2011) Isabel de Villena (Elionor d'Aragó i de Castella), *Vita Christi*. València, Institució Alfons el Magnànim, València.
- Ferrando, Antoni (1983) *Els certàmens poètics valencians dels segles XIV al XX*, València, Diputació de València.
- . (1993) «Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la 'valenciana prosa'», *Caplletra*, 15, 11-30.
- . (1999) «El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern», *Caplletra*, 27, 109-136.
- . (2013) *Sant Vicent Ferrer en la historiografia, la literatura, l'hagiografia i l'espiritualitat al segle xv*. València, Institució Alfons el Magnànim. [Amb edició de *La vida de sancta Catherina de Sena* (1499) i de *La vida de sant Vicent Ferrer* (1511), de Miquel Peres]
- . (en premsa) «La construcció de la norma cancelleresca catalana», *Constructing languages: norms, myths and emotions*, Francesc Feliu / Josep Maria Nadal (eds.). Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins.
- . i Escartí, Vicent Josep (1992) «Impremta i vida literària a València en el pas del segle xv al xvi», *Gutenberg-Jahrbuch*, 67, 100-113. Reedició a: *Pasiones bibliográficas. Vint anys de la Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés*. València, Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés, 2014, 33-48.
- . i Nicolás, Miquel (2011) *Història de la llengua catalana*. Barcelona, Editorial UOC.
- Furió, Joan Maria (2013) «Allò que Corella ha 'corregit, smenat y ben examinat' en el *Cartoixà*. Contribució a l'estudi de la traducció a partir del *Terç*», *Afers*, 76, 687-715.
- . (2015) '*Lo Terç del Cartoixà*' de Joan Roís de Corella. *Estudi i edició*. Tesi doctoral. València, Universitat de València. Departament de Filologia Catalana.
- Garcia Peris, Vicent (2015) *La traducció corellana de la 'Vita Christi' de Ludolf de Saxònia. Edició crítica i estudi traductològic del llibre 'Primer', València, 1496*. Tesi doctoral. València, Universitat de València, Departament de Filologia Catalana.
- Garcia Sempre, Marinela (1999) «La tradición y la originalidad en la *Istòria de la Passió* de Bernat Fenollar y Peres Martines, y en la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena», *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 6, 47-68.
- Fuster, Joan (1968a) «El món literari de sor Isabel de Villena». *Obres completes. Llengua, literatura i història*, vol. I. Barcelona, Edicions 62, 153-174.
- (1968b) «Jaume Roig i sor Isabel de Villena», *Obres completes. Llengua, literatura i història*, vol. I. Barcelona, Edicions 62, 175-210.
- Guia, Josep (2014) «Prejudicis i censurens en la filologia catalana medieval», *Scripta*, 3, 71-87.

- Hauf, Albert (1989) «El món cultural d'Isabel de Villena». *Actes del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, vol. VIII, *Història de la llengua*, Antoni Ferrando (ed.). València, Institut de Filologia Valenciana, 541-552.
- . (1990) *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- . (1991) «Text i context de l'obra de sor Isabel de Villena», dins *Literatura valenciana del segle XV. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena*. València, Consell Valencià de Cultura, 91-124.
- . (1995) «Introducció» a Isabel de Villena, *Vita Christi* (selecció). Barcelona, Edicions 62 / La Caixa, 5-57.
- . (1998) «Corrientes espirituales valencianas en la baja Edad Media (siglos xvi-xv)». *Anales Valentinos* 24 / 48, 261-302.
- . (2006) *La 'Vita Christi' de sor Isabel de Villena (s. xv) como arte de meditar. Introducción a una lectura contextualizada*. València, Biblioteca Valenciana.
- . (2011) «Isabel de Villena», *Panorama crític de la literatura catalana II. Segle d'Or*, Albert Hauf (dir.). Barcelona, Vicens Vives, 373-434.
- . (2013) «La lectura 'al espiritual' del c. 12 de la *Vita Christi* d'Isabel de Villena. Notes d'exegesi isabelina», *Els escriptors valencians del segle xv*, Germà Colón (ed.). Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 235-257.
- López, Antoni (2008) *Literatura i espiritualitat. La resposta de Corella davant Déu i l'home*. València, Institució Alfons el Magnànim.
- Mandingorra, María Luz (2012) «Memoria de la gestión, gestión de la memoria: sor Isabel de Villena», *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, Ricard Bellveser (coord.), Institució Alfons el Magnànim, València, 735-758.
- Miquel i Planas, Ramon (ed.) (1916) Isabel de Villena *Llibre anomenat 'Vita Christi'*, 3 volums. Barcelona, Biblioteca Catalana.
- Mira, Eduard (2012) «Sor Isabel de Villena / N'Elionor d'Aragó-Anjou. Heràldica i intencionalitat comunicativa», *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, Ricard Bellveser (coord.). València, Institució Alfons el Magnànim, 759-796.
- Narbona Cárceles, María (2009) «'Noblas donas': las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón», *Studium. Revista de Humanidades*, 15, 89-113.
- Orts, Pere Maria (2012) «Sor Isabel de Villena (Elionor d'Aragó i de Castella)». *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, Ricard Bellveser (coord.). València, Institució Alfons el Magnànim, 913-925.
- Piera, Montserrat (2003) «Writing, Auctoritas and Canon-Formation in Sor Isabel de Villena's *Vita Christi*», *La Corónica: A Journal of Medieval Spanish Language and Literature*, 32 / 1, 105-118.

- Recio, Roxana (1993) «Las interpolaciones latinas en la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena: ¿traducciones, glosas o amplificaciones?», *Annuario Medieval*, 5, 126-140.
- Riquer, Martí de (1964) «Isabel de Villena», *Història de la literatura catalana*, vol. III. Esplugues de Llobregat, Edicions Ariel, 453-484.
- Rodrigo, Mateu (2012) «Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó», *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, Ricard Bellveser (coord.). València, Institució Alfons el Magnànim, 471-525.
- Rodríguez, Josep (1747) *Biblioteca Valentina*. València, Josep Tomás Lucas.
- Rubio Vela, Agustín (2012) *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*. 2 volums. Castelló de la Plana / Barcelona, Fundació Germà Colón / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sales Alcalá, Agustín (1761) *Historia del real monasterio de la Santísima Trinidad, religiosas de Santa Clara de la Regular Observancia fuera de los muros de la ciudad de Valencia*. València, J. E. Dolz, Impremta del Santo Oficio.
- Serrano, José Enrique (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, 2 vols. València, Impremta de F. Doménech.
- Soler, Abel (2014) *Joan Roís de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Twomey, Lesley K. (2013) *The Fabric of Marian Devotion in Isabel de Villena's 'Vita Christi'*. Woodbridge / New York, Tamesis.
- . (2014) «'De aquestes raons de la Senyora, los apòstols e Magdalena e les altres dones prengueren molta consolació': Establishing Female Identity through the Virgin's words in the *Vita Christi* of Sor Isabel de Villena», *Identities on move*, Flocel Sabaté (ed.). Berna, Peter Lang, pp. 53-74.